

*Напачатку была Свобода, і Свобода была ў руках Народу...
Памяць аб страчанай намі свабодзе свеціць нам у паняволенні
нашым, і няволя не пагасіла ў нас жадання свабоды.*

Вацлаў Ластоўскі («Патрыятычны малітвеннік»)

*Вярні нам Бацькаўшчыну, Божа,
Калі ты цар і неба і зямлі.*

Янка Купала

Кніга першая

І ДАМ ТАБЕ ВЯНОК ЖЫЦЦЯ

Салаваспеў

Ішоў дождж – той, што можа быць толькі ў Фларыдзе і толькі на пачатку лістапада: густы, неаішчадны. Спорна грукацеў на даху, шаргацеў на шыбах, зацякаў у душу...

Яшчэ з лета Алесь Хведаравіч – сам не свой. Непакоецца, не спіць, а да ўсяго – сэрца кволіцца пачало, яго старэчае спрацаванае сэрца. Пэўна, апошнія месяцы разменьвала, бо з чаго гэта сярод восені – акурат на Дзяды – пачалі стукацца ў памяць сябры і знаёмцы, з якімі даўно ўжо развітаўся і якія ўжо даўно пакінулі турботны свет? А гэтыя цугі ўспамінаў, згадак, трызненняў – з далёкага, нават мройнага. Асабліва ў такія вось ночы – дажджлівыя, беларускія...

А калі аціхае наўкола – узрушвае штось, заве таёмна-зманліва. І тады так салаўінага спеву хочацца – маладога, вясёлага!

Дзіўна...

Калі яго паласаваў боль, ён стойваўся і трываў, калі яму станавілася няўсцярп – стомна ўсміхаўся...

Калісьці сябар (на працы на амерыканскіх каменяломнях) прывёз яму магнітафонны запіс салаўіных спеваў – надарылася была такая магчымасць, праязджаў праз Беларусь. І прытыніўся ў прысадах пад Мінскам, птушак падпільнаваў, – з ягонай просьбы...

Ноч цэлую – зноў і зноў – слухаў ён тады гэты запіс. І плакаў, і смяяўся. І жывыя выціліньванні салаўіныя нагадаць намагаўся, бо ўсё ж было ў той магнітнай музыцы штось прыштучнае, абрабаванае, недавезенае. Як і кветку ў гербарыі не разнюхаеш, так

і салаваспеву па стужцы не вычuess...

Так і ён сёння – ці не той жа казённы запіс далёкае беларускае гісторыі, працуць якую толькі адзін ён і здольны цяпер? А тае значасці: сцяры-размагніць ягоную памяць-стужку – і што, першаспеў-гісторыя знікне? Не, канечне... Але яму тады, у адзіноце, выразна ўяўлялася, што з такіх адзінкавых дачыненняў – распазнавання жывога поспеву, удыхання кветкавага водару (другі, трэці разы тога, першага, не адчуць!), смакаванні свежага нектару вершаванай метафары – і сплятаюцца імгненні чалавечыя. А жыцця, насамрэч, і няма, бо гэтым доўгім, часта аскомістым словам падмяняць звыклі тое вязмо-пярэвітак усемагчымых паўтораў, – як слуханне магнітнага салаваспеву, перагортванне гербарыю...

Але колькі ж тых руладаў-мелодый у салаўя?! Не болей сямі (пералічвай жа ўсю ноч)! І ў іх узнесці песню свайго жыцця! А вось яму ўвесь час і бракавала гэтых сямі мелодыяў, слоў... І ці знойдзе ўжо іх, ці расчуе?

І як песня, толькі ўжо не на стужцы, праслухоўвацца пачало цяпер ягонае жыццё. Жыццё затоенае, доўгае – доўгае праз тое, што спяваць не пераставалі ў ім якраз тыя сапраўдныя беларускія салаўі, спявалі болесна і радасна.

...Аціхае дождж – а ён не можа заснуць. Ад сэрца лекі праглыне, коўдру ўсцягне, а подумкі – не схвацца ад іх, не пазбегчы. Трываў, гараваў, ліпеў – і грошы ёсць, ледзь не катаржна, праўда, прызаробленыя, і дом свой, не горшы ў горадзе – ды пусты дом, адзічэлы нават. Жонка памерла яшчэ ў шасцідзсятых, а адзіны сын Міхась мае свой дом, сваю сям'ю і працу ў Нью-Ёрку... Наведваецца раз на год, уамерыканіўся, нават прозвішча жончына ўзяў...

Дзесяцігоддзямі ён хаваў сябе – у працы, ратаваў літаратурай, а яно вазьмі дый лавінай прарвіся, і не калі-небудзь,

пры моцы-здароўі, а вось цяпер, ціха, патрабавальна.

І раптам як агнём апякло: ехаць дадому. Былі ж – на газетах знаў – на Беларусі і Сяднёў, і іншыя. І назад вярнуліся. І савецкай імперыі няма ўжо. Гэта ж так проста: ранкам замовіць білет, і праз якіхсьці восем-дзесяць гадзінаў лёту...

І зусім ужо нечакана – ён заснуў, заснуў спакойна (такога даўно не здаралася), акрыўся салодкім дзіцячым сном. І бачыў маці сваю, і з дэдам гаварыў, і за Цароўку, вёску сваю слуцкую, кудысь весела бег – нібыта дождж даганяючы...

...Незвычайна нейк сцюардэса ў вочы зірнула – як зразумела шлось, як паспачувала. А мо проста за ўзрост ягоны, далёка ўжо не небны (ці наадварот – не зямны) непакоілася, – каб не здарылася непрыемнасці...

Самалёт ад зямлі адарваўся, а ён – ад рэальнасці, у туманнасць мройную акнуўся, быццам сам у сябе – маладога, колішняга – увайшоў...

Папараць-Кветка

Першая купальская ноч іх дарослага жыцця прыйшла нечакана: толькі-толькі, здавалася, над зялёнымі шапкамі Слуцку вісеў сонечны яблык, вотолечкі цікаваў над імі неўтаймовец-жаўрук, як раптам сонца пачало хавацца, адно няроўныя вішнёвыя стужкі параскідвала па небакраі – нібыта хтось (можа, нават і вецер) наспех абчысціў яблык-сонца; дзесь у духмяным чаборы нагледзела сабе начоўку маладая пара жаўрукоў... Прыпынілася ў невысокіх берагах і рэчка. Чубы польмя люстраваліся на яе роўнядзі – гарэзілі й лашчыліся ў маленькай затоцы.

Яны ж, слуцкія гімназісты-аднакашнікі (адзін толькі

Фабіян Шантыр ужо настаўнічаў) упаўкруг сядзелі вакол польмя, калі за спінамі нечакана пачуўся мядзведжы трэскат – Сяргей Бусел, завадатар-весьялун, цягнуў да агня аграмадную сухадрэвіну.

– Ну, Клекатун, ці не купалка-русалка табе падсобіла – такую стваліну вывернуць... – падчапіў Андрэй Бараноўскі.

Мянушка да Сяргея прыстала не толькі з-за ягонага прозвішча – Бусел, але і праз вялікую гаварлівасць: як пачне, бывала, «клекатаць», дык каму-небудзь цяжка і слова ўшпіліць.

Але гэтым разам Бусел змаўчаў, прысеў каля яго, Алеся, і ціха адсопваўся – стаміўся.

Калі сухадрэвіну, з цяжкасцю паламаўшы, укінулі ў агонь, сноп іскраў ускружыў у неба, далёка асвятціўшы і сонную рэчку, і рэдкі арэшнік, і квола прыгуманены ўскраек лугу.

Хлопцы, нібы апамятаўшыся, кінуліся купацца (як і былі – у штанах, адно кашулі паскідвалі), на іх з завідкай пазіралі дзяўчаты – сёстры Марыя і Людміла Стагановічы ды Алена Лабуш (дачка гаспадароў, у якіх кватаравалі сёстры, толькі збіралася паступаць у гімназію), пазіралі, але ў рэчку лезці не асмельваліся – сорам.

Ён любіў плаваць ноччу. Вада, шчодра налечаная за дзень, была асабліва мяккай. У густым цемрыве рачная роўнядзь пялёскалася ціха, перад самымі вачыма злівалася з нябачным небам... А цяпер – дык і зусім дзіўна пераблытваліся сполахі-іскрынкі польмя і зярняты зорак. Доўга плыў на спіне, губляючыся паміж чорнай рэчкай і покрывам начы, вада гуллівая набягала на ягоны твар, пяшчотна казыгала вусны. Ён успамінаў мінулы ўжо год

вучобы, шкадаваў, што днём не адшукаў у Слуцку новых беларускіх кніжак. Колькі гадоў таму і сам пачаў пісаць вершы, некаторыя з іх ужо змясцілі ў гімназічным часопісе «Прамень» – пад псеўданімам Алесь Ваяр. Штось натхнёнае трапяталася ў душы і зараз – ён хацеў напісаць пра гэтую ноч, пра іхняе чубатае полымя, пра залатоўкі-зоркі...

Здалёк убачыў, як паважна вылез на бераг Шантыр, атрэсваючы кучаравую копку валасоў, выпырхнуў з вады Мікола Асьвяцімскі і – вот жа пралаза! – усеўся паміж Марыяй і Людай. Мікола, старэйшы за Алеся на два гады, пачаў апошнім часам зашмат заляцацца перад малодшай Стаганавічанкай... Мікола ганарыўся сваім старэйшым братам Маркам, старшынёй слуцкай арганізацыі эсэраў, да якога часта прыезджалі шаноўныя людзі з Менску. «І чаму ён да старэйшай Марыі -не хінецца?» – прызлоўваў Алесь...

Спяклася бульба, яе хутка выграблі – каб астывала – і, падкінуўшы на вуголле сушэйшых голек, пяклі сала. Алена расхінула абрус, і дзяўчаты выклалі на яго яйкі, цыбулю, хлеб. Па-важнецкі выставіў на траву дзве пляшкі «крамніцы» Асьвяцімскі...

...Як хутка надышла, так борздзенька і збягала за недалёкія ўзлескі купальская ноч, жвава падмятаючы сваёй пасвятлелай спадніцаю пухматыя туманы пад лугавымі ўзлюбкамі. Схмялелыя – больш ад гэтай вольнай начы, нязведанага прастору, чым ад выпітага, – яны сядзелі моўчкі, грэліся каля пераліўнага россыпу вуголля – толькі неўгамонны Клекатун высільваўся для ўсіх, апавядаючы пра свае чэрвеньскія прыгоды.

– Дык што, так і разыдземся йзноў да самае вучобы? – Асьвяцімскі, як і не чуючы Клекатуна, прыкурваў, і Алесь

тады скарыстаў узніклую пярэву, агледзеў паўкруг (Люда падкруціла пальчыкам доўгі кудзяроч, што звісаў на скронь, і апусціла вочы).

- Сябры! - ажывіўся Шантыр.- Я неяк вычытаў, што раней у Вільні былі студэнцкія гурткі... філаматаў і філарэтаў, дык давайце штось падобнае створым і ў нас... (Шантыр нарадзіўся ў Слуцку, у сям'і муляра. Пабыў прыватным адвакатам. За ўдзел у рэвалюцыйным руху паспеў адседзець у турме. У 1914-ым служыў нават у царскай арміі, у Менску і з Багдановічам, і з Бядулем сустракаўся - і не толькі павагу ва ўсіх іх выклікаў, але й захапленне, спагаду.) - А што... Суполку сваю ці таварыства... - Сяргей Бусел - было відно па вачах - ужо не меў ахвоты цягнуць ранейшыя паказкі.

- Можна было б заснаваць свой невялічкі тэатр, ладзіць спектаклі... Запрасілі б з Менску артыстаў! - дадаў Андрэй Бараноўскі.

- І назваць гэтае таварыства «Папараць-Кветка», на якую мы сёння чамусь забыліся, - усміхнуўся і ён, Алесь.

- А што... добра! - прыўзняўся наўколенцы Васіль Русак. - Яй бо... добра! Толькі ж вы, братцы, пра хор забылі! - І, узварухнуўшы свой святлявы чуб, заспяваў (ён наогул любіў спяваць).

Дзяўчат вызваліся праводзіць Алесь, Мікола і Сяргей. Ускраек Слуцка выглядаў сцішанай вёскай: тыя ж няроўныя драўляныя хаты ў густых садках, лапікі зямлі, пакрытыя бульбоўнікамі і ўжо крыху пажаўцелым ячменем каля самай вулікі. Вусатыя каласкі вылазілі з-за плота і бльгталіся ў прычаўрэлай крапіве.

Раптам Люда гарэзна ўсміхнулася і, кальнуўшы яго

іскаркамі зеленаватых зрэнак, расцяжна прадэкламавала:

Мне цалавалі шыю спелыя жыгы, а так хацелася, каб гэта была ты...

Ён ледзь тады не спатыкнуўся на роўнай дарозе: гэта ж пачатак ягонага верша, змешчанага ў «Промні»! Усю дарогу да Лабушаў плёўся моўчкі, злуючыся на сваё няўмелства расцякацца салаўём – як гэта рабіў Сяргей, і толькі калі ўвайшлі ў двор, а Люда падалася выкруціць вады з калодзежа, ён дапамог выцягнуць вядро і, нязграбна разліваючы ваду на свае і яе ногі, высмеліў: – А ведаеш, Людка, той верш... пра жыгы... я пісаў табе...

«...Аціхлая мая Цароўка! Пакутная мая Случчына! Абяздоленая Беларусь!

Стагодзьдзямі вытоптвалі Твае сьвятых папаратнікі чужынцы з усходу і захаду, рабавалі хціўцы з поўначы і поўдня. А як толькі сонца найвышэй у неба ўзыходзіла – расцьвітала-адраджалася Ты, і наоў на абшары Твае абуджаныя дзеці выходзілі – кветку-шчасьце шукаць, Кветку-Папараць. А яна – Кветка-Папараць – і сьветлым, і прарочым знакам-сімвалам Беларусі стала – нібы лёс краіны высьвечвае: і надзеі на шчасьце, на цуд, казку чароўна-цалебную, – а насамрэч аніхто з жывых яшчэ сьвятлом ейным не спатоліўся...

...Усё часьцей на схіле майго веку паўстае неадчэпнае – «Чаму?». Чаму краіна з такім прыродным багацьцем, такім трывалым народам – і не малым! – аніяк надзей сваіх лепшых спраўдзіць ня можа? Чаму дазваляла і дазваляе каланізаваць сябе – баёдаць свае папаратнікі?

Ці ж мала крыві ейныя алтары залівала? Ці ж горшымі вестуны-прарокі былі?

А тады – чаму?!»

(З дзённікавых запісаў Алеся Ваяра.)

Пад чужою « апекай »

Восень 1918-га выдалася сухой і цёплай. У гімназіі ішлі заняткі, здавалася, што яны і не перапыняліся летам – так хутка праляцелі вакацыі, нібыта іх і зусім не было. «Папараць-Кветка» – створаная імі маладзёжная культурна-асветніцкае таварыства – наладзіла ўжо некалькі сходаў. З лекцыямі па гісторыі беларускага краю і яго культуры перад «папараць-кветаўцамі» выступілі ўжо Станіслаў Петрашкевіч, Іван Бржазоўскі, Марк Асьвяціцкі – вядомыя палітычныя дзеячы Случчыны. Паставілі «Паўлінку» Янкі Купалы – мяркуючы па водгуках, атрымалася някепска. Праз некаторы час узнікла і свая тэатральная секцыя, кіраваць якой пачаў Андрэй Бараноўскі. Склаўся хор – праз намаганні Васіля Русака. Сабралася нават свая бібліятэчка беларускіх выданняў: «Dudka belaruskaja» Францішка Багушэвіча, «Жалейка» Янкі Купалы, «Песні-жальбы» Якуба Коласа, «Вянок» Максіма Багдановіча... Яму, Алеся, даручылі праводзіць літаратурныя сустрэчы.

«Папараць-Кветка» хутка ўзрасла да ста сяброў. Яе ўправу – часцей за ўсіх Бараноўскага і Бусла – пачалі запрашаць на паседжанні Слуцкага нацыянальнага камітэта, які існаваў ад 1918 года і трымаў цесную сувязь з Радаю Беларускай Народнай Рэспублікі. Апекавала ж «Папараць-Кветку» слуцкая філія Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Бараноўскага абралі нават сакратаром партыйнай філіі і сябрам ЦК. Эсэрамі сталі і Васіль Русак, і сёстры Стаганавічанкі.

Рэўком усталяваўся ў Слуцку толькі ўвесну 1919-га. І гэты перыяд бальшавіцкай улады ў павеце Алесю памятаўся найменш. Адно надоўга ўеўся выпадак з былым першым камісарам горада «таварышам» Красніцкім. Ён заявіўся ў Слуцк праз некалькі дзён пасля ўваходу Чырвонай арміі – ганарова, на зіхоткім аўто, у суправаджэнні трох «упаўнаважаных». Перадаў старшыні рэўкома мандат і адрэкамендаваўся асобым дарадцам Багуцкага, першага сакратара ЦК КПБ(б). Пасля знаёмства са старэйшымі камандзірамі запрасіў сувязь са стаўкай – далажыць пра свой прыезд, чым здзівіў усіх і збіў спанталыку: ніякай сувязі са «стаўкай» не было.

Пасяліўся Красніцкі ў ціхім доме Вайніловіча – лепшым у горадзе, а жыццё павёў далёка не ціхае. Тры ягоньня ахоўнікі да вечара раз'язджалі па вёсках, раскідвалі звязкі старых газетаў і збіралі «развёрстку» для патрэбаў ваенных шпітальёў. За «экспрапрыраваную» маёмасць – зазвычай харч і адзенне – выдавалі цэтлікі з подпісам Красніцкага. Затым усё агулам мянялася ў мясцовых перакупшчыкаў-габрэяў на гарэлку і грошы, і вясёлая чацвёрка ўскоквала ў аўто і выязджала на баляванне. Праз суткі ўсе, апухлыя і злыя, зноў варочаліся ў горад.

На другі тыдзень Красніцкага выкрылі – ніякага камісара ў Слуцк не выпраўлялі. Калі соннага «госця» вывелі ў калідор Вайніловічавага дома, той пра штось абурана загугнявіў, шкрабучы свой тоўсты шнар – ад губы да вуха (хваліўся раней, што гэта знак кадэцкай шашкі), а потым выхапіў наган, параніў чырвонаармейца, скочыў праз расчыненае вакно ў аўтамабіль (заўсёды ставіў яго там) і гасануў з горада. Яго «ўпаўнаважаных» схапіць паспелі і

назаўтра расстралялі...

Але абвыкацца з новай уладай Саветаў давялося нядоўга – ужо ў сакавіку на Беларусь рушылі польскія легіёны...

Прыгадалася нібы ўчарашняе: сцішаны летні надвяхорак, маці з дзедам – у хаце, ён – каля вакна спяшае завідна дачытаць нейкую кніжку, як раптам па вуліцы пранесліся з дзесятка вершнікаў (ён не паспеў нават разгледзець іхнія формы, кінуўся ў вочы адно трохкутны бела-чырвоны сцяжок на дрэўку-дзідзе першага конніка). А праз пяць хвілінаў у ягонаі Цароўцы з'явіліся і асноўныя польскія часткі. Жаўнеры, сярод якіх бачыў шмат вусачоў, – у навіоткай вопратцы, боты й папругі шляхоцка зіхцелі, твары спакойныя і ўпэўненыя. Уразіла найперш вялікая колькасць артылерыі. Зрэшты, не... За войскам па выбітай вулцы прарыпелі фурманкі з правіянтам і паходным начыннем (коламі, вёдрамі, рыдлёўкамі). А ўпрэжаны ў іх былі коні невядомае пароды – аграмадныя цяжкавозы з доўгімі вушамі. З «валавікоў» найбольш распаўсюджанымі былі на Случчыне цяжкія ардэны. Для кавалерыйскіх вайсковых частак сяляне (пераважна ў Семежаве, Бокшыцах і хутарах пад Пагостам) гадавалі – на продаж – і коней расавай пароды. А тут – невядомыя даўгавухія лашакі, што цягнулі гарматы. І дзед, седзячы наўздалёк і стараючыся не паказваць сваёй узрушанасці (нават калі тарахцелі два танкі), тых коней прапусціць не здолеў – прыліп, як хлапчук, да вакна і толькі цмокаў: «Такія паўдня плуга цягаючы не ўзмакрэюць...» І, выглядаючы апошняю фурманку, скінуў з падаконніка вялікі вазон альвасу...

Падобны праход, толькі немцаў у 1918 годзе, пабачыць дзед не здолеў: моцна хварэў і амаль месяц не злазіў з печы.

Нямецкае войска акупавала Беларусь напрыканцы лютага. Па старой Варшаўцы – на Бабруйск (частка – на Менск) ішлі праз горад стройныя калоны злёна-пыльнага колеру – пад стальнымі шлемамі. Доўга грукаталі па ледзяной брукаванцы аўтамабільныя абозы, аграмадныя артылерыйскія паркi з гарматамі, раўлі танкі і браневікі; машыны, вымаляваныя ў ламаныя лініі кідкіх колераў, везлі пантоны – цэлыя масты для пераправаў. Невысока над дамамі правуркаталі некалькі ваенных аэрапланаў...

Не зважаючы на беднасць краю, немцы пачалі збіраць з насельніцтва кантрыбуцыю – аграмадная жалезная машына патрабавала і аграмадных затратаў! Прайшоў перапіс гаспадаркі, і сялянства, паверыўшы салодкай агітацыі, пусціла было чуткі: немцы адбярдуць у тых, у каго многа, і перададуць бедным. Аднак выйшла зусім па-іншаму. Інтэнданцтва зацвердзіла падатак: ад кожнай куры належала здаваць у абоз па два яйкі ў тыдзень, ад кожнай каровы – пэўную колькасць фунгаў масла за месяц, ад кожнага парсюка – пэўную частку сала, з кожнай дзесяціны зямлі – вось столькі збожжа. Праз некаторы час немцы пачалі разлічвацца за ўсё маркамі...

Ды толькі Алесь быў упэўнены, што ні аграмадзіны гарматы, ні браневікі не змаглі б тады здзівіць дзеда – як тыя польскія цяжкавозы з доўгімі вушамі!..

– Мож, пану кавы? – да рэальнасці змусіла вярнуцца сцюардэса, струнка, сінявокая. З неўтаймоўнымі кудзяркамі на шчоках.

Ён доўга няўцямна ўзіраўся ў яе вочы, адганяючы памарак успамінаў, і нечакана мовіў па-беларуску:

– Ды якая, дачушка, мне ўжо кáva... Ці не прынесла б якіх-

небудзь газет пачытаць? – і, заўважыўшы неразуменне, паўтарыў, апамятаваўшыся, тое ж па-ангельску...

Сцюрдэса адразу ж падала некалькі свежых – яшчэ пахкіх фарбаў – выданняў і наструнілася ўсці далей, да суседняга раду:

– Гэта ўсё?

– Яшчэ... Яшчэ скажыце, калі ласка, як вас зовуць?

– Ева. – Яна зноў ветліва ўсміхнулася...

Беларуская моладзь ідзе

І зноў з глыбокіх спратаў ягонай памяці абудзілася выйшла даўнішняе: вялікая зала гімназіі, «папараць-кветкаўская» «Паўлінка» (ці не па алузіі першынец-Паўлінка з першароднаю Еваю наплыла?). Андрэй Бараноўскі заліхвацкім Быкоўскім быў, Марыя Стагановіч – Паўлінкаю. Яны ж – Алесь і Люда – сядзелі ў кутку на самай апошняй лаве. Яшчэ днём Люда назбірала ў парку букецік апалых кляновых лістоў – дзіўнага палымяна-ружовага колеру -і, нібы веерам, зрэдку адганяла і яго, занадта гаварлівага, узбуджанага...

Ці не тады і адбылося ў яго нечаканае знаёмства? Дзверы асцярожна прачыніліся (з палову спектакля ўжо адыгралі), і ў залу ўвайшлі двое: адзін – на вока іхніх гадоў, цыбаты, з глыбокімі чарнявымі вачыма, другі – старэйшы, каржакаваты, з жоўтымі валасамі – і, хітнуўшы галовамі, вітаючыся, праціснуліся да галёркі і прыселі акурат каля яго. Здзівіла іхняя вопратка – не па часе зямня (доўгія кажухі і цёплыя аблавушкі ў кішэнях). Яны моўчкі ўважліва прагледзелі спектакль, доўга разам з усімі пляскалі-дзякавалі артыстам, а ўжо калі ўсе пачалі разыходзіцца, перапынілі Алесь: – А хто

галоўны ў вашым гуртку?

- Бараноўскі Андрэй, ён жа сёння Быкоўскі...

- А ці не пазнаёміш нас з ім? - папрасіў вышэйшы і падаў руку: - Настаўнік Адам Бабарэка. - І далікатна агледзеў карычняватымі вачыма.-А гэта - мой сябар Андрэй Астрэйка.

- Алесь... Яцкевіч.- І ён адразу адчуў да хлопцаў сімпатыю. - Хвілінку... - Дабраўся да сцэны і прывёў яшчэ не пераапанутага Бараноўскага.

- Як на маё, дык трэба б найперш падсілкавацца,- пасля першых роспытаў усміхнуўся Андрэй.- Хадземце ў наш «пастарунак», гарбаты заварыма!

«Пастарунак» яны называлі пакойчык пад цэнтральнымі прыступкамі на першым паверсе, які выпрасілі ў гімназічнага начальства для сваёй «гаспадаркі» - тэатральных дэкарацыяў і жоўтага самавара.

Помніцца, быццам заўчора было: грызлі сухары, запіваючы падсалоджаным настоем чабору й мяты... І ці не жартам Бабарэкі распачалася тады гаворка: - А што... Добры штаб займелі! Вось толькі б перакуліць яго... (Пакой быў вузкі, але занадта ўжо высокі.) - Бабарэка яшчэ раз зірнуў на столь, зноў цмокнуў: - Ці хоць бы другі паверх прыстадоліць...

Неяк за несур'ёзным госці незаўважна перайшлі да галоўнага. І вёў рэй старэйшы - Астрэйка, па-праўдзе, крыху нават агаломшыў: - Усе вы людзі ўжо дарослыя, і таму як ёсць, так і пачну. Ужо тры тыдні мы бадземся па лесе, ноччу толькі забягаем у свае вёскі пагрэцца і папоўніць харчы... - і раскажаў аб тым, як ён, загадчык аддзела адукацыі Пукаўскай воласці, са сваім сябрам настаўнікам Бабарэкам арганізоўвалі гурткі вясковай моладзі, разам з сельскімі актывістамі

«праводзілі палітыку Савецкай улады». І вось з восені – у падполлі. Жыццё не лягчэе, а час – бяжыць, бяжыць хутка. Таму ці не трэба ўсім беларусам, пачынаючы з моладзі, шукаць паразумення, аб'ядноўвацца?.. – У нас па нашым – паўночным – кутку Случчыны, – далучыўся Бабарэка і прыцішыў голас, – ужо створаны цэлы звяз-ланцуг надзейных хлопцаў, арганізаваны пяцёркі, ад якіх атрымліваем інфармацыю з кожнай вёскі – ад Варкавічаў ледзь не да Узды. Косткай у горле сялянам становяцца і польскія парадкі, і самі палякі. Штодня даходзяць чуткі: там злавлі аднаго, там двох, а там – пяцёх хлопцаў. Катуюць па-зверску. І ў нашу Слабодку-Кучанку не раз налягалі – нас шукалі. Пан Рабкевіч гострыць зубы за вопісь хлеба і прапаганду камуны...

Пачутае аніж не ўвязвалася з іхнімі ўяўленнямі пра адносіны палякаў да беларусаў. Большае, пра што ведалі – рост беспрацоўя, заснаванне асобных «каталіцкіх», «юдэйскіх» ды іншых прафсаюзаў і, з большага, пра расстрэлы кіраўнікоў падпольнага бальшавіцкага руху (у Менску, Бабруйску). Яшчэ, можа, пра забарону забастовак...

Ціхмянае ж сялянства, насамрэч, пакутавала намнога больш, чым гарадчукі, і – зусім незаслужана. Пад пагрозай смяротнага пакарання беларускі мужык мусіў пакідаць сям'ю і выбірацца ў авоз, траляваць лес...

– Як так?! – спрарчалася ў іх. – Сам жа Пілсудскі абяцаў прынесці справядлівасць... спрыяць?!

– Вось і спрыяе, – у голасе Астрэйкі прарэзалася злосць. – Распусціў сялянскія рады, адзелы самааховы і народнай міліцыі, што яшчэ перад адыходам немцаў баранілі вёскі ад рабункаў... – Але ж палякі, у адрозненне ад бальшавікоў, падтрымліваюць беларускаць! – выпаліў Алесь апошнія

апраўданне.

- Так-так, зачыніўшы Будслаўскую гімназію, Гарадзенскую прагімназію і Менскі педінстытут пажадаўшы выкінуць з будынку...

Ён не мог даць веры Бабарэкавым словам, а Бараноўскі нарэшце падвёў тады да падагульнення: - Дык вы прапануеце...

- Прапануем аб'яднаць нашы сілы і... рыхтаваць паўстанне,- Астрэйка зноў загаварыў шэптам. - Нашы ўжо збіраюць па вёсках зброю...

- І што - супраць усяго польскага войска і выступіць? - не пабаяўся і пакіў Алесь, але госці рэтыраваліся: - Калі разумна, дык чаму б не! Толькі ж у звязку з Чырвонай арміяй, перад самым яе наступам і ўдарыць.

- І няхай потым зноў більшавікі кулямётамі разганяюць нашыя з'езды, хай зноў у сялян хлеб апошні забіраюць? - «гнуў» сваё Алесь.

- Дык што - лепей палякам аддацца? - пачаў запальвацца Бабарэка.

- Я ж не пра тое...

Яны яшчэ доўга даводзілі адзін аднаму свае «аргументы» - не ведаючы, што і ў Менску «вялікай» палітыкай вяліся падобныя спрэчкі: як і з кім быць, спрэчкі, што ўрэшце прывядуць кіраўніцтва БНР да расколу...

Яны ж той ноччу паразуменне знайшлі. «Папараць-Кветка» станавілася не толькі арганізацыяй культурна-асветнай, але й амаль напauпадпольнай, ваярскай. І са Слуцку пачалі перадавацца «па ланцугу» розныя адозвы і пракламацыі, што раніцамі красаваліся па вёсках - на валасных будынках, цэрквах і касцёлах.

Ды напоўніцу пасябраваць (так, як сталася гэта ў Бараноўскага) з Астрэйкам і Бабарэкам яму, Алесю, не ўдалося, хоць апошні... апошні – Бабарэка, гэты добры, насамрэч меланхалічны хлопец, які меў звычку слухаць, крыху схіліўшы набок галаву, а гаварыць зазвычай ціхім, квольым голасам, гэты хлопец выратуе яго ад смерці.

Але будзе тое яшчэ амаль праз год...

З Янкам Купалам

Калі яму прапанавалі з'ездзіць у Менск, ён узрадаваўся. Яшчэ б – разам з Буслом, Урбановічам і Ракуцькам даручана было патрапіць да самога Янкі Купалы і папрасіць у яго новых вершаў для толькі што створанага часопіса «Наша Каляіна», друкаванага органа «Папараць-Кветкі» (выдаваўся пад эгідаю ЦК БПС-Р). Арганізаваў часопіс Андрэй Бараноўскі, які з канца 1919 года ўзначаліў «Папараць-Кветку». Матэрыялаў хапала ўжо на некалькі нумароў, але хацелася ўздобіць старонкі часопіса і творамі сьлінных майстроў, – першым «госцем» адзінадушна і вырашылі запрасіць Купалу...

Радаслаў Астроўскі, тадышні дырэктар гімназіі й іхні «хросны бацька», а таксама і Фабіян Шантыр падрабязна расказалі, як адшукаць у Менску на вуліцы Захараўскай Беларускаю хатку, дзе Купала працаваў загадчыкам бібліятэкі. Але хлопцы некалькі лішніх гадзін блукалі вакольныхмі вулкімі, не асмельваючыся адчыніць дзверы адшуканай «хаткі»...

Калі яны нарэшце ўвайшлі ў Купалаў пакойчык, гаспадар чыгаў газету. Блыгаючыся, Бусел распавёў пра жаданне слушакоў выдаваць свой часопіс... і сціх. На

«выручку» паспяшаў Алесь: – Дык мы, дзядзька Янка, хацелі б папрасіць на адкрыццё першага нумара вашых вершаў.

– Дзякуй, дзякуй, што не забываецца, – усміхнуўся Купала. – Напачатку давайце мы вас з дарогі пачастуем, – і папрасіў дзяўчат згатаваць гарбату. Сам жа падсеў бліжэй да гасцей: – А што, хіба бракуе ў Слуцку сваіх паэтаў? – і бліснуў гарэзнай хітрынкай.

– Ды не... – Бусел піхнуў плечуком Алеся. – Вось, Алесь у нас піша вершы.

– А адкуль жа і чый ты, паэце Алесю, будзеш? – Купала зірнуў мякка, спагадліва.

– З вёскі Цароўка пад самым Слуцкам, бацька – валасны фельчар... – каб заняць чым-небудзь рукі, Алесь пацёр далоньмі калені.

– Ну! Калі з Цароўкі, то і вершы, відаць, царскія пішаш. Можа, пачыгаеш?

Алесь зніякавеў, але, дэкламуючы, па вачах Купалы ўбачыў, што таму вершы падабаліся – і ажывіўся.

– Добра, браце, добра, – пахваліў Купала.

Прынеслі гарбату. Разгаварыліся смялей. Прачытаў два вершы і Купала – «Беларускія сыны» і «Паўстань...». Хлопцы зямелі ажно – у паэтычных радках песняра гучала тое ж, што кволілася, трапятала і абуджалася і ў іхніх душах!

Паўстань з народу нашага, Прарок,
Пряваў бураломных варажбіт,
І мудрым словам скінь з народу ўрок,
Якім быў век праз ворагаў спавіт!

Збяры ў адну ўсю Беларусь сям'ю.
Вазьмі з яе прысягу і зарок,

Што не прадасць сябе, сваю зямлю...

Зняць пугы Бацькаўшчыне ўстань, Прарок!..

– Калі падыходзяць, гэтыя вершы я вам і перадам. А каб разбавіць іх прозай... – Купала ўстаў і, выцягнуўшы з паліцы зялёную папку, паклаў на стол некалькі старонак машынапісу. – Вось добрае апавяданне Максіма Гарэцкага, вельмі харошага пісьменніка. Ён даў мне яго пачытаць яшчэ летась, як мы студыявалі на факультэце гісторыі мастацтваў – было такое на смаленскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута... Цяпер Гарэцкі ў Вільні. – І пачаў пытаць пра іхнюю ўжо вучобу.

Хлопцы, хоць і карцела паболей пабыць з паэтам, заспяшаліся развітацца – каб яшчэ завідна паспрабаваць выбрацца дадому (балагол, які вёз на продаж у Менск тры кадкі салёных агуркоў ды «падкінуў» са Слуцку хлопцаў, браўся і назад адвезці – і пра плату махнуў: «Ды ўжо як-небудзь»).

Купала выйшаў праводзіць.

Праз дарогу спыніліся два польскія жаўнеры, заспрачаліся аб нечым.

– І дакуль гэтая апека будзе над намі? – буркнуў Бусел.

– Праўда ваша, хлопцы... Вечна хто-небудзь і як-небудзь, а прыходзіў і нас апекаваў, хоць ліха нашага не забіраў. Быў маскоўскі цар, былі пасланья ім земскі, ураднік, стражнік. Мы шчыра служылі ім, як нявольнікі. Пасля царскіх чыноў прыйшлі бальшавіцкія – не лепш ад сваіх папярэднікаў, прыйшлі і павялі сваю гаспадарку, а мы глядзелі і чакалі, што нехта прыпхнецца і бальшавікоў прагоніць. І прычкакалі... – Вераснёвы ветрык узнімаў-ускрыляў незашпіленыя скосы Купалавага плашча. – Прыйшлі немцы, бальшавікі ўцяклі,

мы асталіся. Немец гаспадарыў... Мы сядзелі і чакалі... чакалі нейкага цуду. І дачакалі... Прыйшлі вось палякі, уцяклі саветы, камітэты і «чразвычайка», а мы ізноў сабе сядзім і чакаем. Праўда, мы, як гаспадары гэтай зямлі, мусім сядзець на ёй. Але як мы гаспадарым?.. Пройдуць гады, падрастуць сыны і ўнукі нашы і спытаюць нас тады: «Што зрабілі вы ў той бурны і векапомны час для сваіх нашчадкаў, для свайго краю?» К такому запытанню трэба нам быць гатовымі...

На гэтым і развіталіся.

Праз тыдзень камандзіравалі ў менскую друкарню аднаго Сяргея Бусла – з матэрыяламі першага нумара і грашымі на яго выданне. Тысячу асобнікаў аддрукавалі хутка. Некалькі сігнальных кніжак Сяргей занёс у Беларускаю хатку – Купалу (паэта там не заспеў).

У Слуцку «Наша Каляіна» разыходзілася хутка, і поспех не мог не радаваць хлопцаў. Натхнёныя, яны ўжо збіралі творы для другога нумара...

Купала з'явіўся на Захар'еўскай зацемна – затрымаўся на паседжанні Часовага Беларускага Нацыянальнага Камітэта (ЧБНК). Вакол Камітэта пачалі гуртавацца асноўныя сілы беларускага руху. Перабраліся ў Менск Аркадзь Смоліч, Францішак Аляхновіч, Сцяпан Некрашэвіч, Мікола Шыла, са Смаленску – з бальшавіцкай няволі – вярнуўся Вацлаў Іваноўскі. У Менск пераехала і Беларуская Вайсковая Камісія (БВК).

Стомлены і хмуры, Купала зачыніўся ў сваім пакойчыку, запаліў лямпу. Моцна балела галава – як абцугамі хтось ціснуў скроні. Ён прылёт на канапку і заплюшчыў вочы.

Зноў гэтыя спрэчкі... Бальшыня эсэраў і сацыял-федэралістых адстойвалі безадкладнае выкананне Устаўных

Граматаў БНР, заклікалі выступіць у адкрытай барацьбе супраць палякаў. Гэта бачылася Купалу самагубствам – на падрыхтоўку супраціву патрэбен быў час, сродкі, сілы. Хрысціянскія дэмакраты і сацыял-дэмакраты, а таксама меншасць эсэраў і сацыял-федэралістых прапагандавалі патрэбу паступовага вырошчвання нацыянальных сілаў... Пакуль беларускі народ не будзе самаарганізаваны, датуль палітычнае адраджэнне Беларусі немагчымае – пра гэта ведаў і Купала, але ж ён ведаў і пра небяспеку чакання, ды яшчэ ў такі час: не дадушыць польскі бот, дык нярымсціцца праглынуць ціхмянага суседа ўсходняму «брату»...

Але ж адзіны шыхт стварыць патрэбна было. На гэта настройвалі і Вацлаў Іваноўскі, і Кузьма Цярэшчанка (замест Алеся Гаруна, які ўзначаліў БВК, яго абралі старшынём Белнацкама), да гэтага заклікаў і ён, Купала...

Калі крыху адхлынуў боль, ён сеў за стол, расклаў пошту. У газетах выбліснулі кніжкі «Нашай Каляіны». Купала здзівіўся хуткасці, з якой яны вылецелі ў свет – здаецца, толькі ўчора хлопцы-случакі былі ў яго...

Успомнілася раптам, як яны – маладыя апантанцы – выдавалі дзесяць гадоў таму «Нашу Ніву»... Няпросты 1909-ы. Рэдакцыйная кантора – як склад макулатуры... Дым ад жалезнай печкі, на якой гатавалася ежа... «І пакутавалі, працавалі, аддавалі ўсё сваё здароўе, жыццё за беларускае вольнае слова, за сваю святую справу... Жылі – як і дзе папала ў падвалах, халодныя і галодныя, нажывалі сабе сухоты і іншыя галодныя-халодныя хваробы і да самае смерці не складалі зброі... – Купала пабольшыў святло ў лямпе, зірнуў у ціхае начное вакно. – І вось на змену акрыляюцца новыя – маладыя і нястомныя – нашчадкі!» – Купала ўзяў аловак:

«Кінутае здаровае зерне дарма не прападае, – пачаў пісаць хуткім лёгкім почыркам. – Сягоньня кожны, каму не атуманіла расійская і польская рэакцыя мазгоў, пачуе і зразумее, які шырокі размах прыняла наша справа над адбудаваўнем сваёй незалежнай бацькаўшчыны!

Цяпер, браты, ідуць сыны беларускіх мужыкоў, ідзе наша беларуская моладзь!

Сягоньня ў нас творыцца армія, творыцца рукамі гэтай самай гарачай беларускай моладзі, ствараюцца па гарадох, мястэчках і вёсках беларускія нацыянальныя камітэты, усё рукамі той жа беларускай моладзі; нацыянальнае беларускае жыццё пачынае кіпець, палаць праўдзівым і жыватворным польгем... – Купала перагартаў перададзены часопіс, прайшоў да вакна, паглядзеў у высокае зорнае неба – і зноў пачаў пісаць: – Шмат прыкладаў паказваюць, як гэта наша моладзь пачынае сама па сабе, не раз абмацкам, нацыянікі будаваць сваё роднае, светлае, народнае. Але што цікавейшае: перада мной ляжыць беларуская часопісь «Наша Каляіна». Выдана яна ў Слуцку! Слуцк – павятовы гарадок – куды яму, здавалася б, лезьці ў людзі!.. Аднак жа палез. Беларуская душа, як бачым, – жывучая, творчая, як яе ні заганяй у казіны рог, а яна збудзіцца і затрапечацца. Мала таго: гэта часопісь зьяўляецца органам беларускай нацыянальнай злучнасьці «Папараць-Кветка», каторая сваю чыннасьць пашырыла на ўвесь Слуцкі павет і нават далей, за яго межы... – і Купала яшчэ раз пасмакаваў гучанне добрай сімвалічнай назвы – «Папараць-Кветка»! Ад святога купальскага вогнішча. Ад абнаўляльнай надзеі... і, канешне ж, і ад яго, Купалы... – Гэта папраўдзе, як і ў песьні спяваецца: «А ў Слуцку на рыначку сталася праява!» Так,

сябры, гэта вялікая праява! Адбудаваньне незалежнасьці бярэ ў свае рукі моладзь, паўстаючая з-пад Беларускай сялянскай страхі! Тым сама сваімі рукамі адбудуе сабе і сваім нашчадкам лепшую і сьвятлейшую будучыну. Набок з дарогі, панове і гаспада з Захаду і Усходу!..»

У дзверы пастукалі. Яго ўжо другі раз клікалі на вечарынку, – у суседняй зале распачыналіся спеўкі.

– Бягу-бягу! – азваўся, прыменшыў святло і ўжо ў паўзмроку, спяшаючыся, размашыста дапісаў: «Беларуская моладзь ідзе!»

...Назаўтра Купала дапоўніць свой артыкул і занясе ў рэдакцыю «Беларусі», на старонках якой 15 лістапада пад крыптанімам «К-а» допіс пабачыць свет.

Усевалад Ігнатоўскі

Пасля заканчэння гімназіі Алесь так і не ўладкаваўся на працу. Разорвалі і выбіралі з маці бульбу, перакрывалі з бацькам (пад дзедавы каманды) страху на гумне. А тут яшчэ даведаўся пра мясцовыя настаўніцкія курсы – і запісаўся слухачом.

Курсы арганізаваў Слуцкі Нацыянальны Камітэт. Праз польскага школьнага інспектара амаль дзвесце вясковых настаўнікаў з'ехаліся ў горад. Вылучылі жыллё і харчаванне (за гаспадарскія клопаты «адказваў» Андрэй Бараноўскі). Сродкі ж атрымалі ад Белнацкама. Партыя эсэраў прыслала лектараў.

Некалькі разоў палякі спрабавалі разагнаць настаўніцкія курсы. Жандары рабілі вобьскі, пагражалі арыштамі...

Беларускую мову і літаратуру выкладаў на курсах Янка

Станкевіч, мовазнаўства – Браніслаў Тарашкевіч, геаграфію – Мікола Азбукін. Найбольш жа падабаліся Алесю лекцыі па гісторыі Беларусі Усевалада Ігнатоўскага. Усе – асабліва хлопцы – заварожана слухалі аповяды пра мінулае іхняй зямлі, мінулае, якое перагуквалася з рэчаіснасцю: войны – здзекі – войны...

«У 1492 годзе, калі Літоўска-Беларускім гаспадаром быў абраны Аляксандр Ягайлавіч, Іван III Маскоўскі, карыстаючыся з разладу паміж Літвой і Польшчай, пачаў вайну за сваю беларускую «вотчыну», якой ніколі ня бачыў ні ён, ні яго бацькі... У чэрвені адбылася страшэнная бойка недалёка ад гораду Дарагабужу... Яшчэ на працягу трох доўгіх гадоў маскоўскія войскі руйнуюць беларускія паселішчы. Удзень неба чарнее дымам, а ўноч цемра палае чырвоным агнём пажараў... У 1513 годзе зноў разгарэлася вайна. Маскоўская армія ўвайшла на Беларусь. Адна за другою адбываюцца бойкі пад Смаленскам і Воршаю. Пад Воршаю Астрожскі атрымаў дзве перамогі, не ўзіраючы на тое, што яго армія была меншаю ад маскоўскай у два разы. Ад Воршы ён гнаў маскалёў аж да Дарагабужу. Трыццаць тысяч трупаў беларусаў, літвінаў і маскоўцаў заслалі ўсю гэтую дарогу... – Усевалад Макаравіч рабіў пярэву, папраўляў на пераносі акулеры з круглымі шкельцамі і падыходзіў да вакна, узіраўся ў прыцішаную вуліцу – толькі зрэдку грукацелі па ёй фурманкі – і, пакратаўшы сваё чорнае «татарскае» брыво, уздыхаў і працягваў: – З другога боку несла нам свой «уплыў» – культурны і рэлігійны – і Польшча... Забіты і загнаны, прыроўнены да быдла, народ наш забыў нават, якую мову і якую нацыянальнасць ён захаваў... Пан, каталік і паляк – з аднаго боку, мужык і

«тутэйшы» – з другога, сталі для яго сінанімамі...»

Пасля лекцыі Ігнатоўскага яшчэ надоўга абступалі курсанты – кожнаму хацелася штось перапытаць і ўдакладніць. Ды аднойчы малайкай уляцела ў аўдыторыю трывожная навіна: лекцыі не будзе, Ігнатоўскі занядужаў і знаходзіцца ў бальніцы..

Калі перад іхняй хатай прыпынілася фурманка і з яе выйшаў Ігнатоўскі, Алесь аталапанеў. Заўважыўшы маладога знаёмца, Усевалад Макаравіч усміхнуўся: – Дабрыдзень васпану! А ці дома бацька?

– З дзяжурства сягоння, дома... Заходзьце, калі ласка. – Алесь ніякавата прыкладзіў, засаромеўшыся, віхрысты чуб і прачыніў дзверы ў хату.

Яцкевічы збіраліся палуднаваць. Бацька сядзеў за сталом, чытаў газету. Таксама здзівіўся госцю – свайму нядаўняму пацыенту, якога ратаваў пасля моцнага атручвання (бацька нядаўна перавёўся з валасной у павятовую бальніцу).

Ігнатоўскі быў адмовіўся ад пачастунку, але калі пачуў, што згатаваны вясковыя крышані – бульбяны суп – прыставіў да стала табурэтку: – Што ж, калі крышані – дык паспытаю.

Маці хуценька выставіла талеркі.

– Я, Хведар Дарафеевіч, не з адной падзякай да вас, – Ігнатоўскі ўзварушыў сваю бародку, зірнуў на Алесь: «І падобныя ж яны – сын і бацька: тыя ж боакітна-шэрыя вочы, густыя – «у аглобельку» – бровы, выразны нос, абодва ростыя, дужыя, плячыстыя», – паспеў падумаць, а ў голас мовіў: – Хочам вашага Алесья ў Менск прасіць...

Алесью здалося тады, што ў хаце дзынкнулі шыбы – трываў, каб не папярхнуцца супам.

– Эх... – дзед Алесья, бацька ягонага бацькі, кракгануў,

пахітаў галавою: – Я ж даўно казаў: якое дзерава, такі й клін, якая мука – такі й блін. Хведар быў сарваўся за свет – у Піцер той, на лекара вучыцца... А тут... Ды і час які – вайна ж! Хай бы ўлазіў у сваю вячнінку, у бацькаўшчыну – пры зямлі б быў... Мадзеў бы, перабіваўся патроху...

– Ну, вайна, дзядзька Дарафей, не вечная, ды і не такі ўжо далёкі свет Менск! – абараніўся Ігнатоўскі. – А што ж ён у тым Менску рабіцьме? – не да яды было і Алесеваму бацьку.

– Летам пры Беларускім Нацыянальным Камітэце ўтворана Беларускае школьная рада Меншчыны. Работы шмат, а работнікаў... – Ігнатоўскі развёў рукамі, – мала.

– Ды відно, што сам люд вымелеў. Вось раней, – дзед, былы запарожскі казак, ад казацтва ў якога ў васьмідзесяцігадовым узросце засталіся толькі заліхвацкі чуб ды ўспаміны, тыцнуў пальцам некуды ў столь, цмокнуў бяззубым ротам, – раней, братка, мы і палякам маглі нос падцерці... кулаком! Як за тым Хмяльніцкім. Нашых хлопцаў сабраў тады Антон Нябаба. Да яго далучыліся і атаманы Хвэська, Галавацкі, Няпаліч. Сіла на той час – угу! Ажно трыццаць тышчаў!.. Усё Папрыпяцце ўзнялося. Простае сялянства казакоў харчам падтрымлівала... Па вёсках хадакі пайшлі – у войска заклікаць. Мужыкі сякеры бралі, косы, сахары й ішлі ў лясы. Польшча выправіла супраць іх войска... гэтага, як яго... Януша...

– Радзівіла? – спытаў-падтрымаў Ігнатоўскі.

– Во-во, Раздзівіла... – дзед кашлянуў. – Дык некалькі гадоў тузаліся, а не перамаглі. Паўстаў тады і наш Слуцак, і Бабруйск, і Мазыр... У-у!!! Лепш пра гэта наш іканапісец Вярхоўскі расказаць можа... Во-то памяць у чалавека! Усё ведае! – дзед пабарабаніў сухімі пальцамі па стале. – А

цяпер? Адно балбатоніць навучыліся...

Праводзіць Ігнатоўскага выйшлі ўсе. Ажывіўся фурман – ужо зачакаўся.

Цароўка, як і заўсёды напрыканцы восені, прыціхла, нават сабакі паспакайнелі. Сонна сноўдалі панадворкам качкі – з доўгімі шыямі, шышкамі на галовах. Іх звалі ў вёсцы японкамі (надзіва ручныя, японкі маглі абыходзіцца без сажалак, неслі многа яек і амаль не «гергеталі» – не ў прыклад звычайным). Шырокая вуліца – са «шчарбінаю» на ўскрайку (яшчэ пры наступленні немцаў згарэлі дзве хаты)... Скрай Цароўкі – магілкі з напаўсухімі бярозамі, а праз вярсту за імі віднеўся і Слуцк... Аблыселя сады, пры дарозе – аграмадныя вязы з тоўстымі дыванамі апалага лісця пад кронамі. Задымлены хутар – так звалі не чыёсьці паселішча, а другую вулку, што няроўна ўцякала ў цэнтральную. Там – Глінішчы (гліну ўжо даўно не капалі), дзе летам у жоўтай вадзе пялёскалася цароўская дзятва, а зімою – гойсала па лёдзе. За агародамі – невялікія сенажаці, праз паўвярсты за імі – балота. У гэты лістападаўскі дзень яно рыхтавалася да маразоў...

Юрка Лістапад

Юрка Лістапад, «рэзідэнт» Беларускай школьнай рады, у першы дзень прыезду ў Слуцк паспеў наведаць начальніка павета і школьнага інспектара. Атрымаўшы ў канцэлярыі «ахоўную грамату» – як жартаваў, – якая дазваляла дзейнічаць «легітымна», Лістапад накіраваўся ў свае Варкавічы – адведаць бацькоў.

Ажно не верылася, што – у мінулым і Першыя менскія

педагогічныя курсы, і студыйныя сходкі – так неўпрыкметку праяцеў час!

Дома не адседжаўся, дапамог тое-сёе па небагатай гаспадарцы, і праз тры дні зноў быў у Слуцку.

Пачынаўся лістапад – «ягоны» месяц. Хоць не ў лістападзе з'явіўся Юрка на свет, але любіў гэтую часіну – найболей. Любіў апалае залаціста-апечанае лісце, з якім шчодро развіталіся старыя каштаны на гарадскіх вуліцах (гультаяватыя дворнікі, знявераныя няпэўнасцю, прырабалі іх толькі да краю тратуарчыкаў), любіў каралі доўгай павуты на голых гольках, любіў аціхлыя – пакрыўджаныя ветрам – восеньскія дрэвы, як, зрэшты, і саму старую і мудрую восень...

У двары павятовай канцэлярыі, вымеценым чыста і прысыпаным жоўтым пяском, сустрэў Абрамовіча, слуцака, колішняга знаёмага па Менску. Пасля вясновага наступу палякаў Абрамовіча адкамандзіравалі на Случчыну – «збіраць беларускае школьніцтва», але ніякіх чутак ад яго ў Менску так і не атрымалі.

Абрамовіч уладкаваўся канцэлярскім сакратаром. Знякавеў, разгубіўся, пазнаўшы Юрку. Буркнуўшы на прывітанне, правёў у «габінэт» – невялічкі, але абстаўлены прыгожа, з вялікімі вокнамі, новым сталом, тэлефонам, сейфам. На сейфе – фотакартка Пілсудскага ў картонавай рамцы-падстаўцы.

Сеў, запрасіўшы да стала і Юрку, дастаў насоўку, выцер, марудзячы, лоб і лысіну – яе заўсёды, нават летам, на вуліцы хаваў шапкай. Выглядаў Абрамовіч, як ні вышляхечаўся, старым і стомленым, хоць насамрэч толькі-толькі размяняў чацвёрты дзесятак – і ўсё праз сваё нявецтва: яшчэ падлеткам

гарэў у хаце, а вяскоўцы – ужо беспрыгомнага – вынеслі з польмя. Апечыны на спіне і жываце нябачныя, а вось галава... Верх яе пакрывала грубая – як чарапашына – цёмна-ружовая скура, на якой так і не адраслі валасы.

– Дык што цябе, пане Лістапад, прывяло да нас? – Абрамовіч узяў самапіску і правярэў на святло яе пёрка. Зняў якуюсь варсінку.

Лістапад раскрыў рот – колішні знаёмец звяртаўся да яго па-польску... – Да нас? – нібы не даючы веры сваім вушам, перапытаў і колка глянуў на Абрамовіча. – Ліст табе прывёз з Менску, – дастаў з кішэні пінжака заклеены канверт і паклаў на стол.

Ліст пісаў Рак-Міхайлоўскі, які і выправіў у Слуцк другога «рэзідэнта».

Абрамовіч, заўважыў, змяніўся – у разгубленага, спалоханага. Прачытаўшы ліст, прайшоў да дзвярэй і назад, наліў сабе вады, але піць не стаў, адварнуўся да вакна і так – спіною да Лістапада – абазваўся: – У нашым павеце адчыняць беларускія школы людзі не хочуць.

– Як гэта... не хочуць?! – І праз паўзу сподзіву: – Што ж з вясны ты тут робіш?..

– Я... – Абрамовіч выцягнуўся і зноў падышоў да стала. – Я працую на законную ўладу!

– Прыслужваеш! – Лістапад ускочыў, і іхнія позіркі сутыкнуліся.

– За такія словы я цябе... – Абрамовіч пацягнуўся да тэлефона, але ўбачыўшы, як наструніўся Юрка, адвёў руку.

– Прыслужваеш... І, відно, сумленне сваё за гэтыя галуны пагоны аддаў!

– Вон!!! – пырснуў спінаю Абрамовіч, – а ні то... у

пастарунку пыху сваю страціш! Вон!

- Ну і поскудзь жа ты, - выходзячы, Юрка яшчэ раз зірнуў яму ў вочы, - ну і поскудзь. - І моцна бразнуў дзвярыма.

З сейфа зляцела і ўпала на падлогу фотакартка Пілсудскага. Абрамовіч сполашна нагнуўся, узяў, але на ранейшае месца не паставіў - ускінуў на стос старых газет...

Адвячоркам Алесь прыйшоў у горад. Напачатку завітаў на кватэру Лабушаў - хацеў пабачыцца з Людай, але ні тае, ні сястры не было. І тады завярнуў да цэнтра - у гімназію, дзе маглі ладзіць сустрэчу «папараць-кветайцы».

У вестыбюлі сустрэў толькі Бараноўскага з высокім незнаёмцам.

- Вітай - Юрка Лістапад, накіраваны да нас Школьнай радаю для арганізацыі беларускіх школак. - Андрэй навідавок быў стомленым.

- Алесь... Алесь Яцкевіч, - ён парукаўся з абодвума і, зірнуўшы на Андрэя, спытаў: - Што-небудзь кепскае?

- Ды вось... Чалавек па справе першы дзень у Слуцку, а яго з раніцы пратрымалі ў пастарунку... За агітатара-бальшавіка, бачыце, прынялі. Асьвяцімскі, дзякуй, дапамог. А ты што такі ўзбуджаны прышыбаваў?

Алесь хацеў спачатку спытаць сябра пра Люду - можа, дзе бачыў, але ў час стрымаўся, вінавацячы сябе за мяккацелую неабдуманасць: што б падумаў пра яго Лістапад - гэты асілак з прыгожым тварам, мужным зводам броў і сумным позіркам?! І таму прабасіў сур'ёзна: - У Менск мушу тэрмінова ад'язджаць, на працу...

- Куды? - разгублена перапытаў Андрэй.

- Ігнатоўскі ў тую ж Школьную раду запрасіў...

- На табе... Мы тут адзін да аднаго, тут работы непачаты край, а ён у Менск бяжыць. - Андрэй усміхнуўся, нібы яшчэ не верачы пачутаму.

- Ды не бягу я. Мне б падвучыцца трохі... Пісаць я хачу. Там жа і кніг паболей, і пісьменнікаў шмат сабралася.

- Пісаць?.. - сябар хацеў абурьыцца, але яго нечакана абарваў Лістапад: - Што наваліўся? Хай і сапраўды з'ездзіць падвучыцца. Ды і работу ж адну - ці тут, ці там - робім. І хіба кепска, што ў сталіцы больш нашых слугакоў будзе? Вось толькі - як на маё - не гожа туды пустым ехаць... - Лістапад перахапіў неўразумелыя погляды абодвух і, устапырыўшы пышную чупрыну, дадаў: - У Школьнай радзе цяпер мала ведаюць пра сітуацыю з беларускім школьніцтвам на месцах. За тры дні я ўжо абышоў некалькі вёсак поўначы павета, а на ўсходзе - за Падзерам і Вясяй - яшчэ не быў. Можа цябе, калі ахвота, і напрашу ў спадарожнікі?

- Чаму ж не... Заўтра можам і з'ездзіць. - Алесь убачыў, як ажывіўся Лістапад, як недаверлівая хмураець сышла з жыгнёвых брывін Андрэя.

Яны яшчэ крыху пагаварылі і разышліся. Людз Алесь так і не пабачыў і злаваўся на сябе, што столькі часу не абзываўся. Штось пякуча знібела ўнутры, праз тое ўсю ноч круціўся, доўга не мог заснуць.

А раніцай выпрасіў у бацькі каня і аднавоську ды, як і дамовіліся, сустрэўся з Лістападам на кватэры Бараноўскага, у якога той застаўся начаваць.

Вулкі Слуцаку мінулі моўчкі, і толькі за рэчкаю, за вярсты дзве ад горада, разгаварыліся: Алесь - пра сябе і сяброў, Юры - пра менскія справы.

Дарога, якой ехалі, здаўна звалася Кацярынскай або

Варшаўкай. Імператрыца выбіралася гэтым шляхам з Пецярбурга ў Варшаву (праз Бабруйск, Слуцк, Ляхавічы), – як расказвалі, да каханка. Праз дваццаць-трыццаць кіламетраў і цяпер яшчэ пазаставаліся каменныя пастаяльныя двары, стайні, пафарбаваныя ў белы колер – у дамкі заходзілі пагрэцца, падсілкавацца, здаралася, і начавалі нават; на «станцыях» мянялі стомленых коней. Па ўсёй імперыі гэта была, бадай, адна дарога, якую належна ўтрымлівалі. Яна не мела паваротаў амаль да Амухавічаў. Да вайны і рэвалюцыі раз на суткі па ёй правозілі пошту. Яшчэ за іхняй памяццю з Ляхавічаў на Слуцк і далей хадзілі старасвецкія «дыліжансы», запрэжаныя чацверыком коней. З Менскам Слуцк злучаў сціплейшы гасцінец, у разводдзе правезці цяжкае па ім было немагчыма – гасцінец раскісаў, мякчэў. Але ў сушэйшы час па такіх дарогах ездзілі ахватней, асабліва ўлегцы: і не трасе (бо камянёў не насыпана), і каню лацвей ступаць, і калёсы не б'юцца...

Яны пераехалі яшчэ адзін мост, пад якім сцішылася халодная змейка – рэчка Вясейка. Мінулі ўкруга абсаджаны магутнымі ліпамі панскі маёнтак (сам пан як з'ехаў пры бальшавіках, дык яшчэ і не паказваўся), і выбраліся ў гала – толькі злева сінела стужка лесу. Зноў маўчалі, любуючыся краявідам: сярод загарадкаў лесу чарнелі лапікі тлустай – хоць маж на скібку – зямлі, зелянелі яшчэ на тарфяных узболатках дзікія травы.

Вырашылі звярнуць у якую-небудзь вёску за ўзгоркам, але да яго не даехалі. Каля Белага дома (так і тут называлі былы пастаялы двор на Варшаўцы) сустрэлі гадоў васьмі малага – з торбай цераз плячо. Шлёпаючы разношанымі чаравікамі-вазюрамі, ён ужо збочыў з дарогі, як Лістапад,

саскочыўшы з «аднавоьскі», паклікаў яго. Малы ўзбіў набакір аблавушку, спадылба падазрона агледзеў незнаёмцаў, але ўсё ж падышоў.

- Можа падкажаш, добры чалавеча, ці ёсць тут дзе паблізу школа?

- Ну ёсць, а што? - малы шмыгнуў носам.

- А дзе яна?

- Ды там унё, у Красным, праз поле... І вуньдзека, за Заломам - у Набушаве Янка Пашкевічаў вучыць...

- А сам часам ці не туды топаеш? - падаў голас і Алесь.

- Туды... А што? - малы зноў шмыгнуў носам.

- А нічога... Хочам з настаўнікам тваім пазнаёміцца, і, калі раптам вушы табе круціць, заступіцца. - Юрка пасяброўску паляпаў малога па плечуку. - Сядай, паказвай дарогу...

- Ды не, дзядзька Янка харошы, ён і грошай не бярэ - не тое, што красніцкі. - У малога знікла ўся насцярожанасць, і за пяць хвілін, якія яны сунуліся па ўмерзлых ямах, Цімка (пазнаёміліся адразу) паспеў расказаць і пра заломскіх уюноў, што летам цэлымі торбамі насіў дадому («Вой і баялася іх малодшая сястра!»), і пра бомбу, якая навыварочвала арэшніку, і нават пра сябра Хведзьку - з ім яны злавлілі былі вужа і доўга палохалі дзяўчат...

Залом - балотца, зарослае рабіннікам ды калінай, адметнае ўжо тым, што знаходзілася не ў нізіне-лагчыне, а на самым узгорку каля Варшаўкі. Вяскоўцы летам наразалі тут і сушылі торф, восенню жанкі збіралі каліну. Само ж Набушава - някідкае, невялікае - прылегла ўздоўж шляху, ад якога на паўварсты аддзялялася сенажаццо. За вёскай, падступаючы да ўзбалоткаў, пачынаўся лес.

Укаціліся ў вулку – шырокую, з двума калодзежамі з пачатку і канца, з роўным шлотам, дагледжанымі падворкамі.

«Школа» – невялічкая прыбудова да звычайнай хаты – была пасярод вёскі і выглядала зусім маленечкай пад аграмаднымі шатамі двух пракаветных вязаў. Хата, было відаць, нядаўна перакрывалася – не паспелі яшчэ выгараць на сонцы дзве ветраніцы, прыбітыя па краях скатаў страхі, – каб не ўзнямалася саломка. Уваход у «школку» быў асобны. Пастукалі – ніхто не адказаў. Пасунуліся за Цімкам... Пасярод пакоя – каменная грубка, да сцяны прымацаваны тры самаробныя сталы, доўгая лава і вялікае акно, што глядзела ў сонны хмуры сад...

З настаўнікам, адным з гаспадароў падворка, сустрэліся ў гародчыку – абкладваў капец.

Павіталіся. Разгаварыліся ў хаце – вялікай, на дзве паловы, печка, насупраць ажагоў (вілы, чапляя, мяцёлка) мыцельнік. На падваконнях – гаршкі з геранямі. Жыла тут уся сям'я старога Мітрафана Пашкевіча. Сам жа Янка вучыўся ў Піцеры на медыка, вайной на фронт забралі. Сям'ёй яшчэ не абзавёўся. Ягоны старэйшы брат, Рыгор, таксама быў на фронце, патрапіў у нямецкі палон, дзе і сустрэў рэвалюцыі – і вось толькі нядаўна дайшла ад яго вестка: жывы, вяртаецца дамоў...

Як бацьку франтавікоў, Мітрафану ў вайну далі леса на новую хату, частку ўжо ёй нарэзаў быў, а перавезці па балотных гацях не паспеў. А тут – рэвалюцыі, войны: не да будоўлі...

У хаце раслі двое братоў-падшыванцаў, вось і пачаў Янка ў вольны час іх адукаваць. Прачулі суседзі – упрасілі заадно і сваіх узяць. Так і назбіралася «класа».

Жылі Пашкевічы з гаспадаркі, з зямлі. Дзякуй бацьку Мітрафану – разгадаваў быў коней, ды і такіх, што ў самім Пецярбурзе на імператарскай выставе прыз золатам узяў!¹ Ды прыхоўваць яго не стаў: прыкупіў зямлі для сыноў, Янку ў навуку выправіў. Адночы з рэўкома ўпаўнаважаны падскочыў: здавай царскае золата! А ён – спакойна даведку з Таргсіна: прабачце, здаў па законе, цяпер зямля тое золата... З тым і адчапіліся. А зямля – вось яна, пад нагамі!

– Дык вы б зарэгістравалі школку ў воласці – глядзіш, хоць капейку б нейкую плацілі. – Лістапад пацэпнуў плячыма, дзівячыся.

– А што цяперачы з той капейкі? Вось бальшавікі йшлі – кабана рэквізавалі, паперчыну пакінулі, каб грошы за яго атрымалі. І дзе ж іх шукаць? Гэта ў старыя часы агенты купцоў-свінабояў хадзілі і адкормленых кабаноў «абзадачвалі» – толькі ж задатак напачатку выплочвалі! А тут і палякі кабылку павялі з абозам. Сунуліся ў воласць: ваенны час, пачакайце... – Янка Пашкевіч сумна пачухаў густую бровіну і змоўк.

– Ну а што выкладаеце? – Алесь то пазіраў на гаспадара, то разгледжваў невялікую этажэрку з кнігамі.

– Пісьмо, чыгганне і матэматыку. Падручнікаў вось толькі німа, дык, бывае, і па газетах...

– А па-руску ці па-беларуску вучыце?

– І так, і так. Часцей усё ж па-беларуску – так дзецям лягчэй. Толькі кніг беларускіх мала.

Падмацаваўшыся адваранкай са смятанай, госці паабяцалі дапамагчы з падручнікамі, «пенсіяй» і падаліся далей. Наведалі школкі ў Красным і Амговічах – і завярнулі назад.

Назаўтра Лістапад перадаў Алесю ліст-справаздачу да

Рак-Міхайлоўскага:

«Паважаны Пане Старшыня! Я даведаўся, што з адзінаццаці вясковых школ Слуцкай воласці адчынена толькі адна школа расейская. Што датычыць школ беларускіх, то ні адзін настаўнік пра іх нічога ня ведаў (за выключэннем прыватных), а прыгаворы падаюць, каб адчыніць хоць адну школу.

Я пабываў на бацькоўскіх сходах і вытлумачыў ім добра пра школьную справу, дык настаўнікі, усе як адзін, згадзіліся адчыняць беларускую школу. На сходах было больш як 100 душ бацькоў. Толькі напісалі ў прыгаворы такую згоду, што пачнуць вучыць па-беларуску тады, калі будуць прысланы ім беларускія падручнікі...

Яшчэ, Пане старшыня, дабаўлю. У мяне надта шмат знаёмых настаўнікаў вясковых школ. Яны даведзіліся, што я прыехаў з Менска, чалавек па дзесяць прыходзілі даведацца пра школы. Ім я растлумачыў, як належыць быць, і ні адзін з іх ні мае нічога проціў і кожны згаджаецца ўвесці ў сваёй школе беларускую мову. Толькі яны просяць, каб атрымаць адкуль-небудзь беларускіх падручнікаў і рады пабываць на курсах Беларусказнаўства...

Працаўнікоў-беларусаў у нас на тата мала. Людзі добрыя і спрыяючыя Беларусі, гэты Асвятцімскі, старшыня Беларускага гуртка Бараноўскі, Яцкевіч, якім і перадаю гэты ліст, і некаторыя іншыя, а на Абрамовіча яны тэж ні маюць ніякае надзеі. Што будзе зроблена мною потым, дык я напішу, і як адчыняцца беларускія школы, тэ напішу дзе і колькі іх будзе.

Юрка Лістапад».

...Аб'явілі, што самалёт праз паўгадзіны зробіць пасадку ў Франкфурце. Значыць, яшчэ дзве гадзіны лёту – і Менск!.. І Алесь

Хведаравіч зніякавеў – хоць, зразумела, і чакаў, ды адчуў нечакана: упершыню за пяцьдзесят гадоў апынуўся гэтак блізка да Беларусі! У небе ж пачуваўся зусім па-іншаму, неба – яно для ўсіх неба, ды і – па-праўдзе – дагэтуль яшчэ не даваў веры, што выбраўся на Беларусь, адкрываў вочы і баяўся, што і самалёт, і ціхія суседзі-пасажыры, і ветлівая сцюардэса знікнуць – як пасля сну-набрыдзі...

У хваляванні доўга не мог аднавіць перарваных успамінаў. Так... яго запрасілі ў Менск... Перад ад'ездам пазнаёміўся з Лістападам... Потым, назаўтра, калі Лістапад перадаваў яму ліст, развітацца прыйшла Люда!..

Яны сустрэліся перад дзвярыма гімназіі – і на хвілю знерухомелі.

– Такі едзеш... – першай вымавіла яна і зірнула рашуча, неспадзявана. І яго апаліў гэты позірк, і ён адчуў, што вось зараз і павінна разбіцца тая надакучлівая сцяна фанабэрыстасці, акцёрства, адчуў, але ўсё ж штось здрадлива стрымлівала яго: ці то яшчэ свежая крыўда за нядаўнюю абразу (адмовілася, каб праводзіў яе пасля вечарынкi, – пайшла з малодшым Асьвяціцкім), ці то яшчэ дзедаўскі нораў (ніколі не «гнуцца» перад дзяўчынай). Але калі яна рушыла да лаўкі – страпянуўся, пасунуўся ўслед. І калі былі пад голай кронай старэчай вярбы, Люда раптам павярнулася, запаволена адхінула з брыва спружынiсты кудзярок, зазірнула ў вочы і апякла : – Я кахаю цябе, Алесь...

І яму тады нечакана ўбачылася – ён выразна памятаў! – як з вечаровага неба пасыпаліся на ажывелья голькі вярбы пераспелыя зоркі...

Алесь Хведаравіч шчодра разлічыўся з таксістам і доўга, верачы і не верачы, што – у Менску-Мінску, што яго яшчэ не ссадзілі з трапа і не адвезлі ў турму на Валадарскага – «Амерыканку» (ну і празвалі ж!), здзіўлена азіраўся наўкол. Напачатку думаў, што таксіст ці памыліўся, ці знарок спяшыў зусім не да Траецкага – такое ўсё было незнаёмае, нават чужое. Зрэшты, толькі гэтае месца і змог назваць-узгадаць таксісту...

Глядзеў ён доўга – пазнаючы і не пазнаючы – на чырвоныя дахі старой забудовы, на шыхт шматпавярховікаў, на змрочную ў восеньскім продуме Свіслач, бялюткая Святадухаўская царква на ўзвышшы – і плакаў, плакаў па-дзіцячы шчыра, прамінаючы здзіўленыя позіркі мінчукоў, так і не надзеўшы пасля машыны капялюш – жмакаў яго ў дрыготкай руцэ.

І яму тады ўявілася, што ён...

...стаіць на каменным мосце паміж Траецкім і царквой, у спраўленым бацькам амаль новым кажушку, па-модзе кароткім, шапцы формы канфедэраткі, з фанерным баульчыкам-чамаданікам, – і як не даймаў шыю і шчокі марозны вогкі вецер з нізіны, з-за рэчкі, не настаўляў каўняра.

Ён выбраўся ў Менск у крытай паштарскай фурманцы яшчэ з ночы, каб дабрацца нараніцу (так прасіў Ігнатоўскі) няроўным гасцінцам, шкадуючы, што не даўмеліся пракласці паміж Слуцкам і Менскам чыгункі. Наогул, Слуцк «убачыў» чыгунку толькі ў апошні год Першай сусветнай вайны – яе працягнулі да горада ад усходняй станцыі Урэчча. Гэта была частка Асіповіцкай лініі Лібава-Роменскай чыгункі, якая звязвала Менск з Украінаю. Але ж каб па ёй трапіць са Слуцка ў Менск – трэба залішняга круга даваць...²

Ужо развіднела, і ён мог з цікавасцю назіраць, як павольна прачынаўся горад. Недзе здалёк, на ўсходзе, на марозным небе, з'явіліся дзве невялікія шапкі ні то дыму, ні то пары. З цэнтра – па Захар'еўскай (здагадаўся па цоканні) ляскавала конка. Першым ажывіўся Пляц Волі (колішні Губернатарскі): у царкве і касцёле пачыналіся службы. Знекуль вынырнуў хлапчук-газетаноша, напалохаўшы знячэўку бадзёрымі вокрыкамі: – Газеты, сённяшнія газеты!

Ён падазваў хлапчука, паздароўкаўся, – чым здзівіў тога.

– Якія ёсць?

– Толькі дзве пакуль – «Минский курьер» і «Беларусь».

Ён купіў абедзьве і, намагаючыся, каб не пачаць чытаць, склаў і сунуў у кішэню.

Некалькі спешкіх гараджан прашыбавалі паўз яго, супыніўся і кашлянуў даўгарукі «фраер» – з пышным настаўленым чубам пад скасабочанай пацёртай аблавушкай, у шэрым палітончыку і шырокіх камечаных нагавіцах.

– Прыпаліць не будзе? – цыркнуў слінай і, пажмякаўшы ў вузлаватых пальцах, утыркнуў у рот папяросіну (за вухам сушылася другая).

– Не куру, – адказаў знарок басавіта.

Яшчэ раз коса агледзеўшы яго, «фраер» паклыпаў далей...

Крыху яшчэ пастаяўшы, пайшоў сваёй дарогай і ён – на Захараўскую (ці – пры паляках – вуліцу Міцкевіча), галоўную ў Менску. Каб зрэзаць «дугу», спусціўся пад мост і прыспешыў прыцярпушанай маладым снегам сцежкай – да рэдкага скверыку.

З напаўцьмянага закутка, дзе заканчваўся-заварочваў плот, пачуўся невыразны ўскрык. Насцярожаны, пачаў

углядацца ў нейкую напаяўразваленую шэрую сцяну і выхапіў нацягтым позіркам каля самага вугла дзве постаці – мужчыны і паненкі ў капялошыку.

– Яшчэ пікнеш – і прырэжу! – данёся знаёмы хрыплы голас, і ён са спіны пазнаў «фраера», які некалькі хвілін таму прасіў у яго запалак. – Паказвай, што там прыцэпіла! – і вырваў з рук паненкі партманецік.

Нібы варывам апякло шчокі. Ён выйшаў з-за плота і, набліжаючыся да рабаўніка, хоць і з дрыготкай, выціснуў: – Зноў прыкурыць шукаеш?!

«Фраер» уздрыгануўся, крыху адбочыў, але ўбачыўшы маладога хлопца, выцягнуўся і – як і раней – цыркнуў слінай, з'яхідніў: – А што, можа, прынёс?

– Аддай чужое – ды ідзі па дабру па здарову...

– Ты, смаркач, ну-ка блісні адсюль! – «фраер» падышоў усутыч, нібы пацягнуўся да вуха па цыгарэціну – і нечакана гухнуў кулаком.

Хоць і рыхтаваўся да ўсяго, але ўвіхнуцца ўсё ж не паспеў – зашчымела шчака, у рот набегла кроў. Але хутка і агоўтаўся – прысеў, выпусціў з рук чамаданчык – і тыгнуў рабаўніку пад дых. Той абмяк і пачаў ад болю гнуцца – і ён, схапіўшы за брудныя пэйсы, што няўрымсна выбрындваліся з-пад збітай аблавушкі, хлэстка стукнуў «фраерскай» галавой аб сваё калена – і адкінуў пацяжэлае жылістае цела. «Фраер» нязграбна зваліўся – акурат да ног паненкі, з-за пазухі вываліўся чужы партманецік.

Нагнуўся быў, каб падабраць, а «фраер» кумільгнуўся да ног, абхапіў і зваліў на дол. Яны сціснулі адзін аднаго і скаціліся ўніз, да рэчкі. «Фраер» меціў хапіць за шыю, ды ён пхнуў лакцямі – пакуль нарэшце не адарваўся і не ўскочыў

на ногі.

- Людзі, ратуйце! - сполашна закрычала паненка, але голас сарваўся, і яна закашлялася. У гэты міг заўважыў, як у руцэ «фраера» бліснуў нож. Пыхкаючы разбітым акрываўленым носам, скочыў да яго, пырануў, цэлячы ў грудзі, ды Алесь перахапіў руку і з усяе сілы нагой стукнуў у живот - «фраер» хэкнуў і закаціў вочы. Вольнай правай з адцяжкі - ва ўсім целе нечакана ўз'юцілася злосць - пэльніў у няголеную сквіцу. «Фраер» у беспрытомнасці лягнуўся аб прамерзлую зямлю. Ён падняў нож і шпурнуў у рэчку, потым узяў свой баульчык і падаў спакойны голас: - Не забудзьце свой партманецік. Можа, вас правесці?

Паненка яшчэ хвілю хітала галавой, мулячы і без таго тонкія вусны, перамагаючы спалох, а потым высіліла: - Дзякуй, каб не вы... Нават і не ведаю...

- Дык ці правесці вас?

- Была б удзячнай, - і бліснула прыгожымі чарнявымі вачыма - глыбокімі (можа праз тое, што вейкі былі невялікімі?).

Яны пайшлі да скверыка, і паненка разгаварылася: - А я так напалохалася, а яшчэ як убачыла ў яго руках нож!.. Столькі ўжо рознага жулля навывлазіла! Вой, а як жа вас завуць?

- Аляксандар. А вас?

- Аляксандр, - паўтарыла яна. - Абаронца людзей, што ў перакладзе з... Ой, забылася, якой... Грэцкай, пэўна. А адкуль вы - відаць, прыехалі толькі, ці куды ад'язджаеце?

- Прыехаў. А як вас завуць?

- І-ы! - ускрыкнула і пляснула сябе па чырванаватай, з вабнай ямінкай, шчацэ.- У вас жа вока падбітае! Трэба нечым

халодным прыкласці... – І кінулася ляпіць снежку. – Давайце...

– Ды нічога, пройдзе. – Ён усміхнуўся, яшчэ раз агледзеў паненку: лёгкія наўскід бровы, мяккія кудзяркі валасоў выпльваюць з-пад уздзетага набок капялюшыка, прадаўгаватае – скульптурнае – пераноссе падкрэслівала яе рашучы характар, колка-цёплыя зрэнкі, артыстычнае цельца пад кароткім футэркам, – і ўжо трэці раз перапытаў: – Дык ці скажаце, як вас зваць?

– Паўліна, – і, далікатна змаршчыніўшы лобік, працяла, здалося, позіркам і зашчабятала зноў: – А вы, Аляксандр, чаму па-беларуску гаворыце? – і ўсміхнулася з хітрынкай.

– Ды... проста. А што?

– Так, прыемна чуць. Дык ці здалёку да нас абаронцы прыязджаюць?

– Са Случчыны.

– Вой, што ты кажаш?! – Пры «ты» ён зірнуў на Паўліну запытальна-гарэзліва, але паненка нібыта і не заўважыла гэтага. – Дык і я некалькі гадоў на Случчыне пражыла! У Мядзведзічах... Цяперака бачу, што і сапраўды там мядзведзі жывуць – гэта так скруціць тога збродню!.. То вёску Мядзведзічы – можа, чуў?

– Чуў. Гэта на самай мяжы Случчыны, амаль каля Шчары..

– Добра там у вас!.. Выйдзеш з хаты – а конікі так траскочуць!

– Ну, цяпер там конікі маўчаць...

– Гэта я пра лета. Я там настаўнічала ў беларускай школе.

– Ці не ў той, што княгіня Магдалена Радзівіл фундавала?

– У той. Ты – настаўнік!

- Не... - усміхнуўся. - Дык ці не тая ты Паўлінка, што і Купалаву «Паўлінку» першай іграла? - і стаў, здзіўлены нечаканкай, узяў паненку пад локаць і прыжмурыўся: - Вы Мядзёлка?!

- Ого! - здзівілася і тая, што яе «завочна» ведаў сённяшні абаронца, усміхнулася: - Толькі чаго ж зноў «вы»?

Крануліся далей, Мядзёлка, узбадзёраная, - паперадзе.

- Адкуль, цікава, у майго абаронцы такія звесткі? - І азірнулася - весела, гарэзна.

- А вы... ты павінна ведаць майго настаўніка Радаслава Астроўскага...

- Ну а як жа, добра ведаю!

- Вось ён і расказваў. Толькі як жа і сама Мядзёлка ў Менску апынулася?

- Праўда расказваў? І добрае? - і калі ён хітнуў галавой, працягвала: - Ох, дарагі Алесь... Можна я называцьму цябе Алесем? (Яму нечакана здалося, што за гэтую хвілю Мядзёлка, хоць і выглядала замаладой, памаладзела яшчэ - мяккасць, гулівавасць, у нечым бездапаможная, адкрытая наіўнасць...) Да Менску я пабыла яшчэ ў Горадні - школкі інспектавала, драмгурток стварыла і... у польскай турме адпачывала...

- Як гэта? - зусім «недышламатычна» вырвалася ў Алесь.

- За ўдзел у выданні газеты «Родны край», добрай газеты...

Хоць і чуў на свае вушы, ды з цяжкасцю даваў ён чутаму веры.

- Значыць, не толькі на рабаўнікоў злосць Мядзёлка мае?

- А хай ім усім добра будзе!.. Адны вась да працы перашкаджаюць дайсці, другія - працаваць не даюць...

- А цяпер дзе шаноўная Мядзёлка завіхаецца?

- Ажно жаночай чатырохкласнай школай кіруе... А куды, калі не сакрэт, пан Алесь шыбаваць меўся?

- На працу і я спрабую дабрацца. Запрасіў Ігнатоўскі. Казаў, што ў Школьнай радзе людзі патрэбны...

- Гэта ў Рак-Міхайлоўскага? То ж мы амаль калегамі будзем! Толькі... як ты туды з падбітым вокам упяршынь заявішся?!. - Яна прымружыла павейкі, зноў паморшчыла лобік і, узняўшы ўгору ўказальны палец, рашуча мовіла: - Зробім так... Я дзядзьку Сымона добра ведаю, і таму мы зараз да яго ўдваіх і пойдзем. Там разам твой сіні «медаль» і адзначым...

Калі яны дайшлі да Юбілейнага дома (цяпер яго звалі Беларускім), зацерушыў сняжок. Дом стаяў на ўзвышцы, да галоўных дзвярэй вялі высокія каменныя прыступкі. Ды і сам дом пачынаўся звысоку - амаль на паўроста ўзнімаўся шэры падмурак, над ім - аркавыя вокны першага паверха. Другі паверх адкрыта глядзеў большымі - амаль квадратнымі - вачніцамі - кудысь за вуліцу. Аркавымі былі і дваіныя ўваходныя дзверы, над імі зграбна выступала трапецыйя невялічкая мансарда.

Дзякуючы Мядзёлцы, ён хутка адшукаў патрэбных людзей і адразу ж быў залічаны на працу. Дзякуючы ёй жа, па ўсім Беларускім доме хутка разбеглася чутка пра бойку каля рэчкі і «ўганаравалася» ягоная клічка - Мядзведзь. І калі надвечоркам ён разгарнуў купленыя раніцай газеты (падшукаць кватэры не паспеў і застаўся пераначаваць у канцэлярыі Школьнай рады), у дзверы пастукалі, і ў пакой зайшоў маладжавы мужчына сярэдняга росту, у вайсковага крою пінжаку, кашулі пад самую шыю без каўняра, гладка

адпрасаваных нагавіцах і зіхоткіх ботах ручной работы. Агледзеўся, усміхнуўся – твар правільнай формы, шляхетны – і ледзь не з уваходу выпаліў: – Дык хто тут Мядзведзем будзе?

І ён пазнаў – зайшоў Алесь Гарун.

Алесь Гарун

Цяжкія дзверы гатэлю «Парыж», крыху разбуранага зверху напачатку немцамі, а затым бальшавікамі, раскрыліся лёгка, не пасаваў толькі іхняй былой велічы намерзлы скрып: ужо некалькі гадоў не змазваліся жалезіны запавесаў. Жмурачыся ад святла і снегу, першым з гатэля выскачыў ад'ютант генерала Жэлігоўскага, зірнуў наўкруг і заліхвацка адступіў, трымаючы дзверыну. За ім паказалася і ўся дэлегацыя: Гіпіус, Меражкоўскі, генерал, Злобін і Філосафаў (у студзені 1920-га Дзмітрый Меражкоўскі з жонкай Зінаідай Гіпіус выбраліся з чырвонага Піцера – чыггаць чырвонаармейцам лекцыі пра... Егіпет. З маладым паэтам, у будучым сакратаром Меражкоўскіх, Валодзем Злобіным нелегальна перайшлі пад Бабруйскам «польскую» мяжу, адкуль – праз колькі дзён – і патрапілі ў Менск).

Цямнела. Халодны вецер сыпануў у твар снежнай ігліцаю. Па вуліцы – ледзь не пад ногі – пракаціліся дзве скамечаныя газеціны, купка сонных галубоў лена адляцела на колькі крокаў і зноў сцішылася – зіхоткія галоўкі падазрона крывіліся – амаль тэатральна косячыся на пышную дэлегацыю.

–...Пойміце, – працягваў распачатую яшчэ ў гатэлі размову Жэлігоўскі, – здесь нет никого разумного и

ответственного из русских людей, кому поляки могли бы доверять... Здесь фактически нет достойных русских антибольшевиков. Нам не с кем разговаривать. Вы – первые русские люди, точка зрения которых нам не внушает недоверия. И, я полагаю, в Польше нужно создать русское правительство, которое Польша после свержения большевиков желала бы видеть у власти...

– Да-да, есть над чем поразмыслить. – Меражкоўскі, магло падацца, амаль не слухаў генерала: ступаў па прымеценай снегам вуліцы няўпэўнена, як здарожаны хадоў, крыху прыпадаў, нібы пакульгваючы, на пяткі. А можа так здавалася на фоне роўнай генеральскай хады?

Калі ўся шасцёрка перайшла вуліцу, з Гарадскога тэатру (ён месціўся насупраць гатэля) ветліва выбег доктар Балаховец, загадчык Пушкінскай бібліятэкі – ён і арганізаваў гэтую сустрэчу менчукоў з расійскімі пісьменнікамі – і соладка раскланяўся гасцям: – Зал переполнен. Вас ждуть. Пожалуйста... Пожалуйста, просим!

– Перад сваімі так не слаўся б... – не ўтрымаўся Алесь. У той час ён з Гаруном таксама ўзьходзілі на прыступкі тэатра. Ледзь не спазніліся: адведвалі хворага Купалу.

Зала і насамрэч была перапоўненай. Выступоўцам да сцэны дапамаглі праціснуцца паліцмэйстары. Гарун з Алесем намерыліся ўжо стаяць, як у першым радзе заўважылі Ігнатоўскага – махаў рукой і клікаў да сябе. Побач з ім сядзеў епіскап Мелхісэдэк і яшчэ некалькі святароў. Пэўна, нехта са «званых» не з'явіўся, і два незанятыя месцы нечакана дасталіся Гаруну і Алесю. Апошні яшчэ доўга паглядаў на епіскапа, маладога, прыгожага. Ведаў, што Ігнатоўскі сябруе з Мелхісэдэкам, нават ужо амаль упэўніў яго ў неабходнасці

абеларушвання царкоўнай службы...

Вечарыну пачаў Злобін. Павітаўся і стаў пераказваць уражанні аб прыездзе ў Бабруйск, Менск: – Мы вядь былі совсем дикіе. Первые магазіны прывелі нас в столбняк. С открытым ртом я долго стоял перед выставленными в окне носками, дивясь, что их можно опять купить! Улицы стало уже непривычно переходить – по ним же опять лошади ездят! А в офицерском клубе, куда нас были пригласили на обед, мы с недоверием и почти ужасом смотрели на белый хлеб и яблоки, точно это были плоды иного мира... И вспоминается сейчас одна петербургская литературная вечеринка в 1917-ом. – Злобін зморшчыўся і з намогай паспрабаваў усміхнуцца, ды гэтага не атрымалася – у вачох засвяціліся злосныя іскрыны – манернасці, фанабэрыі. – Профессор Сперанский долго читал из Достоевского. После небольшого перерыва какой-то красный комисаришко объявил, что вечер запрещен и потребовал у Сперанского... – вось цяпер толькі ён усміхнуўся, шчыра, проста, – домашний адрес Достоевского! – Засмяялася гучна і зала. – Совсем другая жизнь встретила нас в этом небольшом – по меркам Петербурга – польском городе!..

Алесю падалося, што ён не дачуў. Зірнуў на Гаруна – і ў тога бровы здзіўлена прыўзняты... Але выступоўца не паправіўся.

Загаварыў Меражкоўскі, урачыста, узнёсла – пра мастацтва, пра Пушкіна і Міцкевіча, пра літарацкае жыццё ў бальшавіцкай Расіі, духоўнае выпрабаванне рускай нацыі... І зноў – Расія, Польшча, рускае, польскае. Заклікала паважаць і любіць вызваленцаў Менска Гіпіус. Доўга чыггалі вершы. Калі пачалі адказваць на пытанні – нудныя, дробныя, не

ўтрымаўся Гарун: – Вось вы, панове пісьменнікі, добра ўсё пра культуру, мастацтва гаворыце... Толькі адкажыце мне на простае: як будзе выглядаць чалавек, што прыйдзе ў суседаў сад і, збіраючы там яблыкі, хваліцьме не суседа, а дзірку ў ягоным плоце?.. (Па зале прабегла трывожная хвалька неўразумення.) – Гарун прыжмурыўся і яшчэ раз – учэпіста, як хітраваты пан пры найме на работу – агледзеў старэйшага з выступоўцаў – Меражкоўскага. Той схіліў галаву і, не міргаючы, – позіркі сышліся, – вывучаў нечаканага запытайцу. Пасля нацятай паўзы не вытрымаў першым Меражкоўскі: – Не совсем ясен ваш вопрос. Если можно, конкретно... – і павярнуўся да Злобіна.

– Калі просіце канкрэтна – калі ласка! – Гарун усміхнуўся нават. – Вы, скажам так, як сімвал нескаронай рускай інтэлігенцыі прыезджаеце, не хачу казаць уцякаеце... (І зноў абураны гул у зале, а Гарун адно павысіў голас.) ...у суседнюю краіну, да суседняга народа – і не заўважаеце яго, дзівіцеся і белымі булкімі, і запоўненымі вулкамі, а на тое, што булкі тья пяклі беларусы і што гэта вулкі беларускага горада – ці забыліся, ці не бачыце?!

І тут заля пачала ўзрывацца выкрыкамі нібыта абураных слухачоў: – Да что он вяжется!

– По существу вопросы, по существу!

– Большевицким прихвосням слова не давать!..

Апошняе апякло зусім зблізку – Гарун нават разгледзеў уладальніка гэтага хрышлага барыгона – таўставатага «дзеяча» ад журналістыкі. Яны ж былі нават знаёмцамі: у 1918-м, калі газета «Беларускі Шлях» пераходзіла да менскага таварыства «Заранка», пад Гарунова рэдактарскае крыло, дзеяч гэты – ці не Гробскі яго прозвішча? – на ўсю чарніў

перад немцамі (тымчаснымі «вызваліцелямі» Менска) беларусаў і дамагаўся фундацыі сваіх рускамоўных «Ведомостей»...

Выкрык пра бальшавіцкага прыхвасня крануў за жывое – каго-каго, а яго, Гаруна... Пасля ўсяго напісанага і зробленага ім... Хоць і ведаў, што гробскіх тут – паўзалы...

– Давайте спокойнее, господа! – нібыта абурана выціснуў Меражкоўскі і прысеў да століка – гэтым вечарам ён больш нічога не сказаў.

– Да-да, конечно... Хватит... Почитайте, пожалуйста, еще что-либо... – пашпыло з галёркі, і Злобін раскрыў свой бліскучы нататнік...

Гарун так і не даседзеў да канца сустрэчы. За ім, ловячы грэблівы зірк «рускага» журналіста ў замалым для ягонага жывата, камечаным пінжаку, падаўся і Алесь.

На выхадзе сустрэлі здзіўленую прыбіральшчыцу.

– А што паноў пісьменнікаў да канца не дастухалі? – і зноў плёхнула ў ваду ўжо выкручаную анучу.

– Ды, ведаеце, і ў зале бруду багата было... – міжволі вылецела ў Гаруна.

– Як?! – зніякавела прыбіральшчыца. – Я ж яшчэ сённячы ранкам дамывала там...

– На жаль, бруд той, пэўна, ужо не адмыецца. – Гарун уздыхнуў і прачыніў дзверы. Алесь азірнуўся: у неўразуменні над вядром застыла прыбіральшчыца.

Вогкі вецер астудзіў іх, лізнуў холадам і скочыў да тэатравага франтона. Горад жа і не думаў збірацца спаць – ад гатэля дабягаў стук малатка (нейкі гаспадар-клапатун, не зафіраніўшы вакно, дарабляў у «кватэры» перагародку – цяжарная жонка назірала за ягонай работай), доўгія цені

паліцэйскіх пераплылі вуліцу, бадзёра зыкнуў прастуджаным гудком на вакзале цягнік – і вецер нацянькі кінуўся на яго вандроўніцкія запросіны. «Газеты! Цыгарэты!» – адзваўся на ганку гатэля рабаціністы хлапчук...

А да Гаруна падступіла даўкае – як гэтая зімняя пераспелая цямрэча – пачуццё, – каб мог, дык хоць заплач... І заўважыўшы, што і Алесю нясоладка, Алесь старэйшы нырцануў у блізкія ўспаміны: – Эх, а тры ж гады таму – 18 снежня 1917-га – тут першы Усебеларускі з'езд праходзіў, а здаецца – паўжыцця мінула... Вось тут... – Гарун зноў вярнуўся да дзвярэй тэатру. – Тут стаяла ганаровая варта Менскага беларускага палку, а там... – Ён тыцнуў у сцяну пальцам. – Там, у зале, не шэрыя сцены былі! Сцэна – «Пагоняй» і бел-чырвона-белымі сцягамі ўпрыгожана! За прэзідыумам – хор Тэраўскага. З артыстамі Ждановіча, усе ў беларускіх строях... І заля, і лёжы, і хады былі заняты дэлегатамі. Ніводная нацыя за перыяд расейскіх рэвалюцыяў не дала такое колькасці ўдзельнікаў... – Яны павольна пакрочылі да Захар'еўскай. – Прадстаўніком на сходзе тым быў запраўды беларускі народ – толькі «кантрабандным» чынам трапіла туды колькі «таварышаў» з маскоўцаў, якія прыехалі з выразнай мэтай справакаваць з'езд. За старшыню абралі Івана Сераду, у сакратарыят, разам з іншымі, увайшлі Тамаш Грыб і я... – Гарун на хвілю перапыніўся. З пляцавага гала злосна налягаў вецер, лязгаў бляхамі начольнікаў і раз'юшана завываў у трубе вадасцёка. Гарун наставіў каўнер, глыбей нацягнуў шапку і падпіхнуў Алесю ў плячук: – Помніцца выстушленне аднаго «ўмандатаванага» святара, прыхільніка, – высокая паківаў пальцам, – улады саветаў... Ён настойліва гугнявіў пра непадзельнасць трыадзінага рускага

народу і параўноўваў з непадзельнасцю Святой тройцы... Была і правакацыя: адзін дундук з «абласнікоў» назваў белчырвона-белы сцяг, што вісеў над трыбунай, трыпкой. Я й некалькі вайскоўцаў хацелі вывесці разумніка... А з прэзідыуму да трыбуны падбег генерал Аляксееўскі і, пацалаваўшы сцяг, папрасіў прысутных не зневажаць першы з'езд бойкай. Адкрыў жа з'езд твой Рак-Міхайлоўскі – доўгія воплескі былі!.. А калі хор заспяваў «Адвеку мы спалі, і нас разбудзілі»!.. Божа мой, не паверыш – бальшыня слёзы выцірала... Шчаслівыя слёзы! – Гарун уздыхнуў і зірнуў на Алесь, усміхнуўся. – Цябе з лекцыі звёў, а сам другую распачаў...

– Ды што вы, дзядзька Алесь! Я ж толькі й ведаў пра з'езд, што ён быў...

Бальшавікі разагналі з'езд... А ўсіх жа рэзальцыяў і матэрыялаў з'езда ў Грыба набіралася на той час два вялікія – як тоўстыя падушкі! – партфелі... – Гарун закашляўся. – Ды назаўтра сабраліся ў менскім чыгуначным дэпо, дзе з'езд да вольных выбараў перадаў свае паўнамоцтвы сваёй радзе. І зноў бальшавікі спрабавалі гвалтам разагнаць сход, ды чыгуначнікі, дзякуй ім, заступіліся. Дык што, пасля гэтага бальшавікам кланяцца? У іхнія камуны верыць?! На Леніна маліцца?! – Прайшлі крыху моўчкі. – Ні немцы, ні палякі... – і Гарун цяжка перасмыкнуў вострым коўцікам, – не дазвалялі сабе падобнага...

І зноў – як нядаўні апёк – згадка пра бальшавіцкага прыхвасня... Кім-кім, а бальшавіцкім памагатым назваць яго мог ці хворы чалавек, ці Гробскі!

«...У пяцігадовым узросьце навучыўшыся чытаць, праседзеўшы два гады ў трэцяй класе прыходзкага вучылішча – бо «такога

недалетку», як напіша Максім Гарэцкі, не дапусьцілі першы год да экзаменаў, ён, Саша Прушынскі, вымушаны быў чакаць яшчэ два гады, каб мець права паступіць у рамесьніцкую вучэльню. У 1902 годзе стаў столярам. У 1904-ым зблізіўся з эсэрамі-максімалістамі. Не даў толькі адтэрміноўкі дваццацігадоваму юнаку арышт – яго схпілі ноччу 4 сакавіка 1907-га ў друкарні на вуліцы Шырокай у Менску, дзе рыхтавалі ўлётку. У лютым 1908-га, рانیцай, пераправілі з менскага астрога ў Вільню. Двойчы зьбіраўся суд, і – у 21 год – высылка на пасяленьне ў Сыбір, у Іркуцкую губерню. Цясярыў, быў на Лене вадалівам, на баржы № 18 рыхтаваў да друку свой першы (і апошні) паэтычны зборнік «Матчын дар» (які ўвосень 1914 года выслаў у Вільню). У выгнаньні пазнаёміўся і пасябраваў з Язэпам Лёсікам. Вярнуўся ў верасьні 1917-га нямоглым, хворым, разам з Язэпам Лёсікам трымаўся, побач з ім у «Вольнай Беларусі» працаваць пачаў (у «Беларускай кнігарні», што ў адным будынку на Захараўскай, насупраць Чырвонага касьцёла, месьцілася, – «Вольная Беларусь» на другім, кнігарня – на першым паверсе).

А якія там заробкі былі?! Харчаваліся кепска – і здароўя не напавіў. На ўтрыманьні сваім і маці меў, і брата малодшага – няўдалага, які й характарам, і абыходжаньнем псаваў Гаруну апошняе здароўе. Вось і думалася потым, ці не мяне, Алесь-Мядзьведзя, апякуючы, за брата малодшага бачыць хацеў – і ўжо хоць тым суцешвацца?..

У выгнаньні Прушынскі і стаў Алесем – лісты да бацькоў так толькі і падпісваў, зрэшты, і вершы – з 1907-га іх – «Маці-Беларусі», «Януку Купале», «Начныя думкі» – друкавала «Наша Ніва». Апошні і даў яму права неяк з маладжавым гонарам усьміхнуцца мне: «За Купалам вы, слуцакі, мяне другім павінны ў ганаровыя сябры сваёй «Папараці-Кветкі» далучыць, бо і я ж

нібыта з вамі гэтай кветцы ў «Начных думках» маліўся...» Пасья чаго я з не меншым гонарам цытаваў на памяці Гарунова:

...Ночкай ля рэчкі раздольна, прывольна!
Гуртам русалкі смяюцца, пяюць,
Кветкі купальскай шукае бяздольны;
З зельем шаптухі паціху снуюць...
Дай мне купальскую кветку у рукі,
Путы жалезныя мне развяжы,
Дай ты мне зелья на гора і мукі,
К шчасьцю гасцінец мне дай, пакажы!

Зрэшты, да Алеся Гаруна ён быў Сумным. І псеўданімам Навадворскі падпісваўся – ад назвы фальварка Новы Двор пад Менскам, дзе нарадзіўся, і І.Жывіцам менаваўся – маці, Соф'я Іванаўна, у дзявоцтве мела такое прозвішча...

Шанаваў, любіў Гарун маці. Чым мог, дапамагаў ёй – яшчэ з маленства. І бялізну мыць і разносіць на кватэры багацейшых – капейчыну на жыццё хлапчуком зарабляць. І пазію свою «Матчыным дарам» лічыў (так і кнігу назваў).

А яшчэ ён выступаў і Сальвэсем... Пасья лотаўскай рэвалюцыі 1917 года, пасья звароту ў Менск стаў членам ЦК Беларускай Сацыялістычнай Грамады, абіраўся намеснікам старшыні Усебеларускага з'езду (пра гэта ў размове са мной сьціпла змаўчаў) і рэдактарам газеты «Беларускі Шлях». Першы яе нумар выйшаў 8 сакавіка 1918-га (рэдактарам-выдаўцом значыўся Павел Аляксюк), а памятнага 25 сакавіка зьявіўся і другі. У ім паведамлялася аб перадачы выданьня газеты менскаму таварыству «Заранка» і пераходзе рэдактарскага абавязку «пры бліжэйшым учасьці тых самых супрацоўнікаў» да Аляксандра Прушынскага

(Гаруна). З гэтага часу «Беларускі Шлях» стаў зьяўляцца стала і перыядычна. З нумара ў нумар – антышавіністычныя артыкулы, нататкі, фельетоны і вершы, у якіх з вострай сатырай, часам і сарказмам выкрываліся як польская «шырокая» палітыка «ад мора да мора», так і расейская бальшавіцкая «стратэгія». З падобных публікацыяў разам з Бядулевымі і Галубковымі нельга ня вылучыць і ягоных, Гаруновых – 8 артыкулаў-рэплік пад агульнай назвай «Скрыты шавіністы» (падпісаныя псэўданімам А.Навадворскі): у першым – едкі сьмех з бальшавіцкага «міралюбства», у другім – палеміка з М.Даманскай, аўтаркай аднаго скандальнага артыкула, – з выкрыцьцём прыхільнасьці некаторых «беларусаў» то да польскага боку, то да маскоўскага, заклікам вызваліць дарогу сапраўдным рупліўцам беларушчыны; у іншых – высмейванне жонкі Леніна Н.Крупскай, якая заняла высокі пост... Гаруну належаць у «Беларускім Шляху» і сатырычныя вершы «Кар'ера», «Адрас», а таксама «Маленькі фельетон» і «Сабатажнік». Вось яны і былі падпісаны псэўданімам Сальвэсь. І каб толькі маглі бальшавікі дапяць да Прушыўскага-Гаруна-Сальвэся – з живога б мяса рвалі й солью сыталі!..

Вось толькі некалькі стрэлаў «Беларускага Шляху»:

Сабатажнік

«Джэрэтам ураду ў Маскве і Ц.Расіі стрэлка
гадзінніка пасунута на 2 гадз. уперад».
(3 газэт.)

Ні было бальшавікоў –
Бацька-час жыву незалежна
Прасярод гадоў, вякоў,

Валадар быў неабмежны.

...А прыйшлі бальшавікі –
Зараз рэчы стан змяніўся:
Валадар і цар такі,
Лёгка час ім пакарыўся.

Круцяць самі, як хаця,
Стрэлкі жвава у загарку,
Як свавольнае дзіця, –
Час ідзець для іх ні шпарка.

«Стары дурань ты, – крычаць. –
Што паўзеш ты гэтак ціха?
Што? Закон такі... Маўчаць!
Ўсе тваі законы – к ліху.

Проста ты стары гультай
Ці буржуям ты прадажнік.
Н-ну! Пайшоў-жа, не чакай
Палкі, сабатажнік!»

Ці асабліва гэты –

Маленькі фельетон

Старыя сельскія саўдэты ў Расіі дэкрэтам
Леніна замяняюцца новымі з беззямельных сялян.
(3 газэт.)

«Мы, Вялікі Ленін Першы і Другі Ульянаў,
Мы, Ільіч ніпарушымы, гэтман партызанаў,
Кунес латышскіх кандац'ераў і матроскіх банд,
Страх на правых ўсіх эсэраў, бальшавіцкі гранд;
Мы, «всея» ... Масквы «владыка», ў саўнаркоме Першы,
Аб'яўляем нашу волю і жывым, і ўмершым:
Наш парадак палітычны, – кажэ так рабіць.
Час цяпер камуністычны, трэба ўсё дзяліць.
І аднак, хоць гэта прыкра, мусім мы прызнаць –
Сабатажнікаў Нам цяжка ўсіх перамагаць.
Хто ні знае, што ў Расіі аж залішне грунтаў,
Што сяляне ўсе павінны ўзбагацець ад бунтаў.
А глядзіце – беззямельных скрозь на вёсках цьма.
Як жа так, што ёсьць зямліца і, ізноў, німа?
Не іначай што кадэты і зямлю падбілі,
Скараціцца ёй, заменицца хітра ўгаварылі.
Тут віна старых саўдэпаў, трэба іх зьяніць,
Вот прыказ Наш: беззямельных ў Рады пасадзіць.
А для іх наказ найстрожы: Як зямля з нас хлусіць
І ні хоча нам скарыцца, дык яе... прымусіць,
Дзе загон знарок звуже, – трэба пакараць:
Расцягнуць яго удвое – тады будзе знаць!
За адпорнасьць, ніслухмянасьць батагоў даць дзесяць,
Калі ж гэта ні памога, – асудзіць! Павесіць!»
(«Декрет С.Н.К., «Известия», 1234567890.)
Сьпісаў САЛЬВЭСЬ.

...Без сумніву, ён ведаў, праз што гэты даўкі камяк – ужо ў
грудзях, а на душы – і стыча, і цемедзь, і ўваччу – прымелёна,
прытуманена... Дый не першы ж год! Рэй за Сальвэсем вёў

І. Жывіца:

«...ні толькі дарогі твае ўбівалі, Беларусь, але і народ твой забілі на самы падол жыцця, заапталі ў ім нахаджэньне Боскае і годнасьць чалавечую, капытамі жыватоў сваіх пабілі ўсе яго прывілеі на гэта, як шкадлівы статак, дапушчаны сквапным ніпраўдзівым суседам пабівае гаспадарскую рунь...»

Гэта з тага ж «Беларускага Шляху», з цыклу-нарысу «Уражаньні», – некалі на сустрэчы з Меражкоўскім і выплыла гэтае параўнаньне, толькі ўсё ж статкам на руні зваць іх не мог – яны ж «далікатна» прыехалі, як па яблыкi ў сад чужы...

А – да ўсяго – сумаваў жа ў ім яшчэ і Сумны, і Гарун гараваў, і не мог не бачыць ён і шэсьця вясны, хоць і далёкага, і радасьці жадаў, і... І адзіноты, – вырвацца, знікнуць, расцаць, растварыцца, забыць, і, разам з тым, дзякаваў мне – што быў побач, праводзіў, спаўядаўся...

Узорнымі былі ў Гаруна адносіны да простых гарадчукоў. Асабліва падоўгу ён любіў з дворнікамі гутарыць. (Мо праз тое, што і бацька ягоны ў Менску дворнікам быў, і ў гэтых людзях штось бацькавае знаходзіў? Ды і сам жа малым вулкі меў...)

А памяць якую меў! Яшчэ вучнем перапісаў і на памяць завучыў усе вершы з «Дудкі беларускай» Францішка Багушэвіча; двойчы цытату перачытае – і хоць праз тыдзень без падглядкі ўзнавіць! У турме сукамернікаў дзівіў: стануць у шахматы гуляць, ён на верхнія нары ўзьлезе – і ўсю партыю на памяці гуляе, на дошку і не зірне!

Нямецкую акупацыю ў 1919 годзе зьмяніла бальшавіцкая. Рада прытхніла сваю дзейнасьць, многія выехалі з Менску. Ён жа застаўся. «Нікуды не паеду, – казаў. – На Бацькаўшчыне шмат працы. Дый растраляць мяне пасаромеюцца: усё ж такі я – стары рэвалюцыянер...» Прыгадваецца адна Гарунова прамова на нейкім